

TOOVERWERK

**Het verhaal van de wederopbouwhoeves
in de Verwoeste Gewesten van West-Vlaanderen**

Frank BECUWE, Vincent DEBONNE & Pol VANNESTE

COLOFON

Frank Becuwe, Vincent Debonne & Pol Vanneste, *Tooverwerk. Het verhaal van de wederopbouwhoeves in de Verwoeste Gewesten van West-Vlaanderen*

Vormgeving: Els Jacobs

OMSLAGILLUSTRATIE:
Wederopbouw van de zogenaamde
abdijschuur van de hoeve 'Groot Kameroen' in
Oostkerke (Diksmuide)
(Privécollectie via Westhoek Verbeeldt,
fotonummer: HEU014501423)

agentschap Onroerend Erfgoed
Havenlaan 88 bus 5
1000 Brussel
T +32 2 553 16 50
info@onroenderfgoed.be
www.onroenderfgoed.be

Inhoud

Voorwoord	4
1. De landbouwcrisis van circa 1870 tot 1895	5
2. De hoeve aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog	5
3. Het gewicht van de oorlog	7
4. De wederopbouw als opportuniteit.....	13
5. De wederopbouwinitiatieven, een ongecoördineerd verhaal.....	20
5.1. Herstelwetten van de regering in ballingschap	20
5.2. De Rechtbanken van Oorlogsschade	20
5.3. De Samenwerkende Vennootschappen voor Oorlogsschade	22
5.4. Het Ministerie van Landbouw	24
5.5. De adoptie van gemeenten en oprichting van de Hoog Koninklijke Commissariaten	26
5.6. De Dienst der Verwoeste Gewesten	28
5.6.1. De gemeentemagazijnen en zelfbouwpremies	29
5.6.2. De Bouwdienst van de Dienst der Verwoeste Gewesten	32
5.6.3. Het <i>systeem Renkin</i> of de <i>wederopbouw door de staat</i>	33
5.7. De Bouwdienst van de Boerenbond	40
6. De wederopbouw van hoeves : tussen modelboek en praktijk.....	41
6.1. " <i>Onder oogpunt van gezondheid en schoonheid</i> "	41
6.2. Het woonhuis	42
6.3. De personeelskeuken en de bakoven	46
6.4. De stalkeuken(s) of het voederhok	47
6.5. De koestallen.....	49
6.6. De paardenstallen	55
6.7. De varkensstallen	57
6.8. Het kippenhok.....	59
6.9. Het konijnenhok.....	59
6.10. De mestvaalt	60
6.11. De schuur	61
6.12. Het wagenhuis	64
6.13. De machinekamer	65
6.14. Het hondenhok	65
6.15. De onmiddellijke omgeving	66
7. Tussen droom en werkelijkheid. De wederopbouwhoeves door de ogen van tijdgenoten.....	67
Literatuur	69

Voorwoord

Deze studie brengt het verhaal van de wederopbouwhoeves: landbouwbedrijven die na de Eerste Wereldoorlog werden herbouwd in de frontstreek in West-Vlaanderen.

Bij de wederopbouw van de Verwoeste Gewesten denken we vaak aan de uit hun as herrezen stadskernen van Ieper, Diksmuide of Nieuwpoort. Stoere belforten, fiere stadshallen, rijkelijke stadswoningen. Maar de wederopbouw in de Verwoeste Gewesten was méér. De vier jaren oorlog lieten een zeer rijke landbouwtreek omgewoeld en vernield achter.

De landbouw in Vlaanderen had in de 19de eeuw al zware klappen gekregen. Na de misoogsten van de jaren 1845-1855 werd de markt opengegooid voor het goedkopere buitenlandse graan. De fabrieksarbeiders konden voortaan zonder loonsverhogingen beter worden gevoed, maar de landbouwers betaalden het gelag. Hervormingen drongen zich op, maar waren voor de eigenaars van de vele pachthoeves geen prioriteit.

De oorlogsverwoestingen zorgden voor een tabula rasa in de Westhoek, die ook nieuwe kansen bood. Al vóór en tijdens de Eerste Wereldoorlog waren er studies en plannen gemaakt hoe een modern boerenbedrijf er zou kunnen uitzien. Naast gedreven auteurs zoals Alfred Ronse (1876-1962), Théodore Raison (1869-1937) en Léon Gras (1880-1957), namen ook de overheid en vele andere organisaties zoals de Boerenbond en de Vereniging voor Natuur- en Stedeschoon een rol op.

Het einde van de oorlog was dan ook het uur van de waarheid: kon men al deze plannen omzetten in realiteit, en vooral: hoe snel kon men dit? Tot in de jaren 1920 werden verschillende initiatieven op poten gezet: wetgevingen, fondsen, richtlijnen, organisaties. De bevoegdheden zaten verspreid, de overheid wisselde een aantal keren van strategie. Zelfs voor de lezer vandaag, die het allemaal duidelijk uitgeschreven krijgt, is het een zeer complex kluwen. En toch: de boer, hij vond zijn weg en begon opnieuw te ploegen. En te bouwen. Startend met omgewoelde en vervuilde grond, midden een vernield weggennet, in een context van schaarste aan materialen en werkkrachten...

En zo verrezen er moderne boerenbedrijven, die zich inpasten in de bestaande vormelijke bouwtradities. Soms met eeuwenoude materialen en technieken: baksteen en hout, kalkwitsel en pek. Soms met het nieuwerwetse beton. Met plaats voor meer hygiëne en comfort, voor de logische afhandeling en zelfs motorisering van bepaalde arbeid. En met oog voor architecturale kwaliteit.

“Tooverwerk”, zoals een tijdgenoot het beschreef.

Met deze studie en met de bescherming van een selectie van de wederopbouwhoeves willen we dit verhaal en deze inspanningen terug onder de aandacht brengen. Omdat deze hoeves historische diepte en kwaliteit toevoegen aan ons hedendaags landschap. En omdat ze getuigen van de inventiviteit en veerkracht van de landbouwers en de andere betrokkenen, die van de Verwoeste Gewesten opnieuw een welvarende regio hebben gemaakt.

Om het meest waardevolle erfgoed aan te duiden worden hoeves die reeds een beschermd statuut hebben in de tekst voorzien van een dubbele asteriks (**). Nog niet beschermd, maar beschermingswaardige hoeves zijn aangegeven met een enkele asteriks (*).

Leen Meganck

1. De landbouwcrisis van circa 1870 tot 1895

De aardappel en de nieuwe intensieve landbouw hadden ervoor gezorgd dat de *crises de subsistences* vanaf de 18de eeuw minder rampzalig waren. Dit betekende echter niet dat massale hongersnoden definitief tot het verleden behoorden. Een mislukte aardappeloogst in 1845, gevolgd door een mislukte roggeoogst het jaar daarop en enkele misoogsten in de vroege jaren 1850, zorgde voor een decennium lange bevoorradingscrisis met rampzalige gevolgen. Om dergelijke catastrofes in de toekomst te vermijden volgde een geleidelijke afschaffing van invoerrechten om een massale import van overzeese, goedkopere voedingsmiddelen mogelijk te maken. Een zeer belangrijke draaischijf in de expansieve graanhandel werd de Antwerpse haven. Bij deze vrijhandelspolitiek voer vooral de industrie wel. Het fabrieksproletariaat kreeg immers in plaats van rogge- en masteluinbrood meer en meer smakelijker en calorischer tarwebrood op tafel zonder dat er hogere lonen moesten worden uitbetaald.¹ De landbouw daarentegen kwam tussen 1870 en 1895 terecht in een zware crisis die de sector zijn traditioneel karakter ontnam. In de sterk agrarisch gerichte provincie West-Vlaanderen liet deze agrarische depressie zich bijzonder zwaar voelen. In 1881 stelde de West-Vlaamse gouverneur Theodoor-Pierre Heyvaert (1834-1907) dan ook dat “*de vrije invoer der granen (...), den ondergang onzer landbouwnijverheid ging teweegbrengen*”.² Om de nationale landbouw beter te beschermen tegen de buitenlandse concurrentie en aldus ‘haar’ ongeruste boerenstand gerust te stellen, richtte de katholieke regering Malou in 1884, na zes jaar liberaal bewind, een Ministerie van Landbouw op. Voor het eerst zou België een actieve landbouwpolitiek voeren.³ Uiteindelijk bracht een vrij drastische omschakeling van akkerbouw naar veeteelt, die zowel op vlees- als zuivelproductie was gericht, soelaas.

Deze evolutie zorgde voor een verschuiving van het onderlinge belang van de vier basisfuncties eigen aan een hoeve, met name het stallen van vee, het opslaan van oogst, veevoer en werktuigen, het verwerken van nijverheidsgewassen en tot slot het wonen van de boer en zijn gezin. Zolang de klemtoon op akkerbouw lag, had een landbouwer vooral nood aan veel opslagruimte voor de geogste granen en andere veldvruchten. Deze vereiste vertaalde zich in grote graanschuren en ruime graanzolders boven de woonvertrekken en de stallingen. Ruimte voor het bergen van de werktuigen die de landbouwer op het land van doen had, was daarbij ook belangrijk. Stalruimte had de landbouwer in principe alleen nodig voor de paarden die het zware landwerk verrichtten, en voor de veestapel die hem moest verzekeren van voldoende mest. Met dit ‘kostbaar goed’ – “*Mest is den God van den landbouw*”⁴ – werd immers de vruchtbaarheid van het landbouwareaal op peil gehouden. Omdat nijverheidsgewassen slechts in beperkte mate verwerkt werden, was de daarvoor voorziene ruimte navenant. De aandacht voor de huisvesting van het landbouwersgezin was minder door comfort en hygiëne ingegeven, dan wel door de behoefte aan ruime bewaarzolders en door de sociale positie die de familie als eigenaar of pachter innam.⁵

2. De hoeve aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog

Het toenemende belang van de veeteelt ten nadele van de akkerbouw vertaalde zich in het bijzonder in een nood aan meer en grotere veestallen, terwijl grote graanschuren aan belang inboetten. Diverse schuren werden dan ook gedeeltelijk gebruikt om huisvesting te bieden aan de veestapel. Ook de geleidelijke mechanisering van de landbouw zocht zich een weg in de oude hoeve, in het bijzonder op

¹ BECUWE 2009b, 13-24 & 18-19.

² BECUWE 2009b, 19.

³ VANDEVELDE 1917, 6; VAN MOLLE 1990, 31.

⁴ Titel van prent van circa 1823. Zie: S.N. 1823: *Mest is den God van den landbouw* [online], <https://www.hetvirtueleland.be/items/show/36109> (geraadpleegd op 23 augustus 2018).

⁵ VANDEVELDE 1917, 8; BECUWE, VAN DRIESSCHE & VERNIMME 2016, 9-22.

het vlak van het vervoer of de horizontale en verticale verhandeling van goederen⁶, de bewerkingen en distributie van veevoeder en de bereiding van hoeveproducten. De hoeve was daar echter niet op afgestemd, daar dit onder andere bredere deuropeningen en gangen veronderstelde.⁷ De beslissing om belangrijke aanpassingen door te voeren lag echter zelden in handen van de landbouwers. In 1910 werd maar 28% van het landbouwareaal in eigendom uitgebaat. Het percentage pachthoeves was met andere woorden zeer hoog.⁸ Voor de verzuchtingen van hun pachters die aanstuurden op ingrijpende verbouwingen, hadden de meeste landeigenaars echter geen gehoor. De wijze waarop oude hoeves met ad hoc-oplossingen inspeelden op deze evoluties, kwam de esthetische kwaliteiten van het platteland dan ook zelden ten goede.

Daarenboven dreigde het platteland meer en meer haar typische eigenschappen te verliezen door de intrede in de dorpen van de zogenaamde stedelijke architectuur en het aansnijden van de open ruimte door de oprukkende verstedelijking: “de vloedgolf van moderne lelijkheid die de steden reeds overspoeld heeft, dringt door in onze mooie, meest pittoreske dorpen”.⁹ Om dit verval een halt toe te roepen kwam voor de Eerste Wereldoorlog een door historici, kunstenaars en architecten (...) gedragen beweging op gang. Belangrijke vooroorlogse gangmakers waren onder andere de schilder Armand Heins, de ingenieur-architect Louis Cloquet en de schrijver Stijn Streuvels.¹⁰ In tijdschriften als *Le Cottage* en *Bulletin des Métiers d’Art* stelde deze stroming tegenover een imitatie van de architectuur uit de stad de lokale traditionele landelijke architectuur als voorbeeld van een uitgerijpte en functionele schoonheid (fig. 1). Per streek werden de kenmerken van de traditionele landelijke architectuur geïnventariseerd. Hierbij werd veel aandacht besteed aan de integratie van de gebouwen in hun omgeving.

Fig. 1: titelblad van Bulletin des Métiers d’Art, 1911.

⁶ Het horizontale transport van goederen gebeurt veelal met een vijs of schroef. Bij het verticale kunnen zogenaamde Jacobsladders, elevatoren of bekerliften gebruikt worden.

⁷ BOUCKAERT 1916, 32. Zie ook PIRET 1916, [50].

⁸ In België werden tussen 1846 en 1930 min of meer om de tien jaar landbouwellingen gehouden. In 1929 was het percentage hoeves in eigendom verhoogd in de Westhoek, maar dit gold als een algemene trend in België. Zie : DEMASURE 2014, 225; S.N. 2018: *Landbouw in cijfers* [online], <https://hetvirtueleland.be> (geraadpleegd op 10 oktober 2018).

⁹ *Le Cottage*, 1914; CELIS 1985, 136.

¹⁰ CORNILLY 2007, 78-79; VAN SANTVOORT 2008, 100-121. Zie HEINS 1905, HEINS & DUTRY 1915 en 1916, CLOQUET 1901, CLOQUET 1907, CLOQUET 1908, CLOQUET 1909, CLOQUET 1919, STREUVELS 1913 en 1923).

De aandacht van de beweging bleef echter niet daartoe beperkt. Vanuit een veel bredere herwaardering van het platteland ging ze ook uit naar meer hygiëne¹¹, naar een meer doorgedreven mechanisatie¹² omwille van een gebrek aan landarbeiders, naar een grotere rentabiliteit en naar een betere aanleg en onderhoud van de hoeves. Op verschillende wereldtentoonstellingen werden modelhoeves gepresenteerd, zo ook op de wereldtentoonstelling van 1913 in Gent, waar behalve een modelhoeve ook een modeldorp werd gebouwd.¹³ Op deze expo werd ook de *Commissie ter Verfraaiing van het Landleven*¹⁴ opgericht, die bij de wederopbouw – onder meer via een figuur als Albert Dutry¹⁵ – een belangrijke rol zou spelen.¹⁶ Intussen was ook de Koninklijke Commissie voor Monumenten in 1912 uitgebreid met een afdeling Landschappen, die het pittoreske aspect van het rurale en stedelijke landschap eveneens onderkende.¹⁷

3. Het gewicht van de oorlog

De menselijke en economische oorlogsschade was enorm. Bij de wapenstilstand verbleven, wars van de duizenden binnenlandse vluchtelingen, meer dan een half miljoen Belgische vluchtelingen in Frankrijk, Groot-Brittannië en Nederland.¹⁸ Hallucinant was de vlucht uit de Westhoek. Aangenomen wordt dat ongeveer 150.000 mensen er hun woonplaats hebben ontvlucht, terwijl de drie Westhoekarrondissementen Ieper, Diksmuide en Veurne in 1913 samen maar 225.000 inwoners telden. Aan het einde van de zomer van 1918 waren de zwaarst getroffen arrondissementen Ieper en Diksmuide voor 80% ontruimd.¹⁹ De Westhoek was voor de meeste vluchtelingen uit het binnenland en de frontzone dan ook een transitzone op weg naar Frankrijk of Engeland. Toch bleven er gedurende (het grootste deel van) de oorlog, ondanks de zachte dwang om door te reizen, duizenden vluchtelingen achter in de streek.

De economische schade aan de landerijen en het gebouwde patrimonium was enorm. Naar schatting waren van het landbouwareaal in de Verwoeste Gewesten 80.000 tot 125.000 hectaren verwoest. In de arrondissementen Ieper en Diksmuide had de oorlog nagenoeg alle landerijen omgewoeld (fig. 2).²⁰ Volgens ingenieur Léon Boereboom, hoofd van de *“(bijzondere) dienst voor de heropbouw der (door de oorlog) verwoeste streken in West-Vlaanderen”* (Ministerie van Landbouw), was ongeveer één derde van de provincie West-Vlaanderen *“herschappen in eene uitgestrekte verwarde woestijn, waar alle spoor van leven verdwenen was”*. In de polderstreek in het noorden waren *“de vermaarde weiden van het Veurne-Ambacht op onafzienbare afstanden met water overdekt”*. In het zuiden waren de gronden *“tot in onwaarschijnlijke diepten omwoeld”*. Aan de horizon tekenden zich enkel *“uiteengesloten boomtronken, ontzaglijke gebetonneerde schuilplaatsen of wrakken van in het slijk verzonken tanks”* af.

¹¹ GIELE 1918, 23-29.

¹² BOUCKAERT 1918, 31-40.

¹³ Dit ‘Moderne Dorp’ zou zich achteraf als een soort blauwdruk van de wederopbouw van een dorp laten lezen. Zie: CORNILLY 2016, 276. LEONARD 1916, 19; SCHMITZ & LIEFOOGHE (red.) 2008, 39; MEGANCK 2013, 78.

¹⁴ Ook de *Commission d’Embellissement de la Vie Rurale* genoemd.

¹⁵ Zie DUTRY 1914 en DUTRY 1915.

¹⁶ SCHMITZ & LIEFOOGHE (red.) 2008, 39; MEGANCK 2013, 75. Voor een overzicht van de activiteiten van de *Commissie ter Verfraaiing van het Landleven*: zie NOTTEBOOM 2009, 367-389.

¹⁷ STYNEN 1985, 99-100; STYNEN 1998, 211-219; CORNILLY 2007, 7.

¹⁸ GERARD 2017, 26.

¹⁹ Het is onduidelijk waarop het cijfer voor 1913 gebaseerd is. Mogelijk houdt het verband met de invoering van de algemene dienstplicht in dat jaar. Zie: BAERT 2009, 18.

²⁰ DEMASURE 2014, 206.

Fig. 2: het verwoeste landschap in de omgeving van Pervijze (Collectie Frank Becuwe).

Niet alleen het oorlogsgeweld maar ook de militaire inrichting van de frontzone lagen daarvan aan de basis. Bij de uitbouw van stellingen speelden natuurlijke elementen zoals reliëf, waterlopen en beken, bomen en hagen een belangrijke rol. Loopgravenstelsels doorsneden het 'tactische landschap'.²¹ Strategisch gelegen hoeves werden ingericht als versterking of schuilplaats, al naar gelang ze deel uitmaakten van de eerste of tweede verdedigingslinie die onderling met verbindingsloopgraven waren verbonden. Passerelles en smalspoorlijnen voor de bevoorrading van troepen en proviand trokken vanuit de kantonnementen lijnen naar de vuurlinies.

Naarmate de oorlog zijn tol eiste, werd het pokdalige landschap rond Ieper ook ingezaaid met militaire begraafplaatsen, in het bijzonder van Britse soldaten. Vanaf veertig doden werden zij immers ter plekke begraven. De 124 begraafplaatsen van de Commonwealth War Graves Commission in het Ieperse getuigen dan ook tot op vandaag van de schermutselingen en gevechten die op of nabij de veranderlijke frontlinie van de Ieperboog plaatsvonden, of van de veldhospitelen of verbandposten die in het zog van deze frontlijn mee verschoven.

Ook al vertoonde dit gebied "*geen huis, geen boom, geen levend wezen, slechts gapende kuilen en modderpoelen, gekanteld of verzonken legertuig, ... weggeworpen wapens en kisten munitie, kadavers van paarden en lijken*"²², toch deelde Boereboom niet de mening van de 'pessimisten' dat deze landbouwstreek voorgoed verloren was. Voor de leden van de Belgische Bosbouwvereniging die in 1919 de frontstreek bezochten, was de enige uitweg immers het aanleggen van een uitgestrekt bos in het centrale gedeelte van de frontstreek. Dit plan zou volgens Boereboom echter leiden tot een onverantwoord verlies van 1/20 van de vruchtbaarste landbouwgrond van België en tot het van de kaart vegen van maar liefst honderd dorpen.²³

Hoe dan ook was het geen evidente opdracht om het verwoeste en deels verzilte frontgebied opnieuw in cultuur te brengen. De vernietiging en opeising van de veestapel vormden bovendien een bijkomend probleem voor de heropleving van de landbouw. Boeren hadden bij hun vlucht naar het

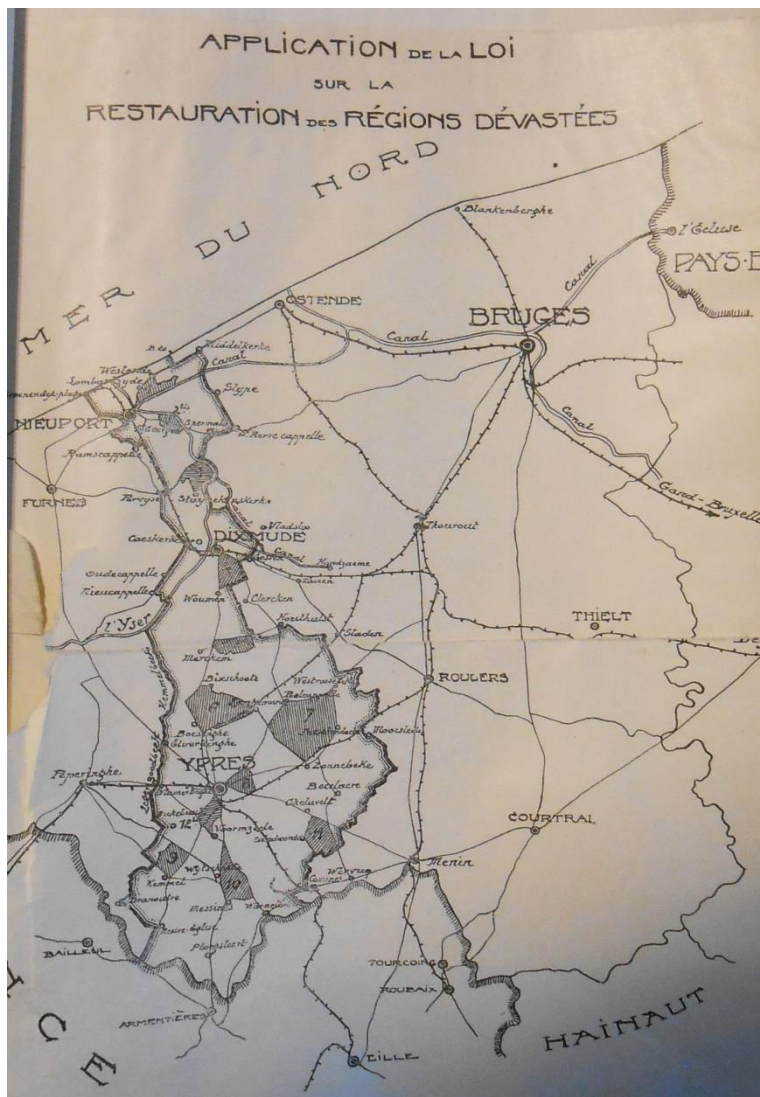
²¹ Zowel de geallieerde als de Duitse legers maakten in hoge mate gebruik van het landschap. Zie: DENDOOVEN 2006, 21-24.

²² VAN ISACKER 1983, 43.

²³ BOEREBOOM 1923, 30-31; DENDOOVEN 2009, 83; DEMASURE 2014, 207.

onbezette gebied of naar Frankrijk (een deel van) hun veestapel meegenomen, die ze uiteindelijk moesten verkopen of laten slachten tegen goedkope prijzen.²⁴ Met het tekort aan vee stelde zich ook het gebrek aan mest, die voor het herstel van het landbouwareaal nochtans onontbeerlijk was.

Ook het gebouwde patrimonium betaalde een zware oorlogstol. Volgens een schatting van de toenmalige minister van economie Henri Jaspar (1870-1939) waren er bij de wapenstilstand in november 1918 ongeveer 75.500 huizen onbewoonbaar.²⁵ Staatsagronoom Edmond Leplae berekende in 1920 dat dit in 24.000 gevallen om hoeves ging.²⁶ Volgens *L'Annuaire statistique* waren in geheel België 36.000 hoeves deels of volledig vernield.²⁷

Het zwaartepunt van de oorlogsdestructie lag hoe dan ook in West-Vlaanderen: van de 64.000 totaal verwoeste huizen en 11.500 deels vernielde maar onbewoonbare huizen situeerden er zich telkens ongeveer twee derden in deze provincie.²⁸ De frontzone in het westen van West-Vlaanderen met bijna 100% vernieling werd dan ook al vlug bestempeld als de Verwoeste Gewesten. Bij wet van 15 november 1919 op de 'Herstelling der verwoeste streken' werd tussen Nieuwpoort in het noorden en Heuvelland in het zuiden (ongeveer 55 kilometer) een gebied aan beide zijden van de frontlinie afgebakend als de 'vernieelde strook' (fig. 3). Naargelang de heftigheid en beweeglijkheid van het front varieert de breedte van deze zone, van 10 kilometer aan de kust bij Nieuwpoort en 5 kilometer bij Dixmude tot 17 kilometer bij Ieper.

Fig. 3: de verwoeste frontzone volgens de wet van 15 november 1919 (Algemeen Rijksarchief, Dienst der Verwoeste Gewesten).

²⁴ Dagboeknotitie van 24 november 1914: een landbouwer die uit Langemark naar Dikkebus (Ieper) gevlucht was, kon door vijandelijke linies geraken om wat nog restte van zijn vee op te halen op zijn "hofstee". "Gehele dagen passeren er koeien. Soms grote benden, van mensen die zijn moeten vluchten en ze nu gaan halen."

Zie: Van WALLEGHEM 2014, 105.

²⁵ Verwilghen geeft in 1923 het iets hogere cijfer van 78.937 onbewoonbare huizen, samengesteld uit 66.198 "volledig verwoeste huizen" en 11.929 "onbewoonbaar gemaakte huizen". Zie: VERWILGHEN 1923a, 61. S.N. 1920e, 622-623.

²⁶ LEPLAE 1920.

²⁷ *Annuaire Statistique* 1915-1919, 102.

²⁸ S.N. 1920e, 622-623; CARNEL 2002, 48.

Voor journalisten en burgers die kort na de wapenstilstand het frontgebied bezochten, was het al vlug duidelijk: hoe dichter een plaats op een bepaald ogenblik bij de vuurlinies lag, hoe groter de verwoesting. Illustratief is de beschrijving van pastoor Wallegghem van zijn terugkeer op 11 januari 1919 naar de verwoeste streek rond Ieper.²⁹ Vanop de trein vanuit het onverwoeste Pittem zag hij van oost naar west de vernieling toenemen. In Hooglede (ten westen van Roeselare) waren hier en daar reeds gronden bewerkt. Dichter bij Staden was er *“nergens nog beroerd land [en] van langsom meer verwoesting”*. De kerk was er herleid tot een geraamte en weinig huizen kwamen nog in aanmerking voor herstelling. *“En toch waren er al burgers die het puin bewoonden.”* Vanaf Stadenberg (Staden) was *“de grond zodanig door de beschietingen doorwoeld dat men noch hagen, noch beken, noch grachten meer kon ontwaren.”* In Poelkapelle (Langemark-Poelkapelle) was de verwoesting met obusputten zo groot dat gebouwen noch puin te onderscheiden waren. Hallucinant was de verwoesting rond het station van Langemark (Langemark-Poelkapelle): *“Was hier het station, dan moest daar de dorpsplaats zijn. Men zou veeleer geloven dat het altijd land of weide was geweest dan een mooi dorp vier jaar geleden.”* Vanaf Boezinge - waar de dorpsplaats even onvindbaar was - ging de tocht te voet door de woestenij naar Ieper en Dikkebus. Langs de eenzame baan zonder woningen waren enkele Engelse soldaten die op de kerkhoven werkten, het enige teken van leven. In zijn parochie bemerkte Van Wallegghem *“overal dezelfde wildernis”*. Op de dorpsplaats zouden er slechts drie of vier huizen kunnen hersteld worden (fig. 4). Toch waren er eind 1918 reeds drie huisgezinnen, waarvan twee zelfs in oktober, naar Dikkebus teruggekeerd.

Fig. 4: potloodtekening van het verwoeste Dikkebus met op de voorgrond het *“Dikkebusch Cemetery”* (Collectie In Flanders Fields).

²⁹ Na zijn verhuis in juni 1916 naar de onderpastorie van het naburige Reningelst (Poperinge), van waaruit hij dagelijks Dikkebus bezocht, dwong de oorlog hem om op 18 april 1918 te vluchten naar Normandië. Zie: VAN WALLEGHEM 2014, 13-14 & 585-588.

Parallel met de vernieling van de dorpskernen verliep ook de destructie van de hoeves (fig. 5), zoals een vergelijking tussen de grote vooroorlogse gemeenten Passendale (op 12 kilometer ten noordoosten van Ieper) en Vlamertinge (op vier kilometer ten westen van Ieper) illustreert.

Fig. 5: een verwoeste hoeve langs de weg van Beerst naar Diksmuide (Collectie Stadsarchief Diksmuide).

In Passendale waren alle 900 vooroorlogse huizen vernield, in Vlamertinge ‘slechts’ 575 (of 80%) van de 735.³⁰ Vermoedelijk zorgde de ‘Derde Slag bij Ieper’, die in juli-november 1917 bij Passendale werd uitgevochten,³¹ in Passendale in die mate voor een ‘tabula rasa’ dat van de huizen of hoeves zelfs geen ruïnes overbleven. Cijfers over de vernietiging(sgraad) van hoeves zijn benaderend en niet opgesplitst per gemeente, maar de opname van hoeves in de *Inventaris van het Onroerend Erfgoed* geeft een interessante indicatie. In Passendale (Zonnebeke) dateren de 20 opgenomen hoeves alle uit de wederopbouwperiode na de Eerste Wereldoorlog. In Vlamertinge daarentegen betreffen slechts 17 van de 39 opgenomen boerderijen in hun totaliteit wederopbouwhoeves. Bij een aantal hoeves gaat het om een combinatie van bewaard gebleven vooroorlogse gebouwen en na de Eerste Wereldoorlog heropgebouwde constructies. De hoeve in de Vlamertingestraat 61 is daarvan een representatief voorbeeld. Het geelbakstenen jaartal “1908” in de zijgevel van de schuur (fig. 6) wordt er geflankeerd door het in de zijgevel van de stal vermelde bouwjaar “1920” (fig. 7).³² Andere voorbeelden zijn de deels heropgebouwde hoeve** in de Du Parcwijk 1-3³³ en de hoeve ‘De Roo Balie’ in de Groenejagerstraat 15³⁴ die nog 18de-eeuwse onderdelen bewaren. Bij de hoeve ‘Manquetiendehof’ in Dikkebus (fig. 8), met kenmerkende gebouwen uit het laatste kwart van de 19de eeuw, diende na de oorlog enkel de gevel van de schuur hersteld te worden.³⁵ Wellicht liepen deze verder van het front gelegen hoeves vooral schade op door langeafstandsgeschut of door brand na onvoorzichtigheid van

³⁰ De cijfers over het aantal vernietigde woningen komen uit een krantenartikel van 30 juli 1922. Vermoedelijk betreffen deze cijfers enkel de dorpsbebouwing en zijn hoeves niet meegerekend. Zie: S.N. 1922: De Heropbouw en Herleving in West-Vlaanderen, *Gazet van Poperinghe* (30 juli) [online], <http://www.historischekranten.be> (geraadpleegd op 18 februari 2018).

³¹ De ‘Derde Slag bij Ieper’ wordt ook als de ‘Slag bij Passendale’ aangeduid.

³² AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2016: *Hoeve met losse bestanddelen* [online], <https://inventaris.onroenderfgoed.be/erfgoedobjecten/30844> (geraadpleegd op 21 augustus 2018).

³³ AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2016: *Hoeve met losse bestanddelen* [online], <https://inventaris.onroenderfgoed.be/erfgoedobjecten/30819> (geraadpleegd op 21 augustus 2018). De 18de-eeuwse boerenwoning is beschermd als monument sinds 20 maart 2013.

³⁴ AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2017: *Hofstede De Roo Balie* [online], <https://inventaris.onroenderfgoed.be/erfgoedobjecten/30784> (geraadpleegd op 21 augustus 2018).

³⁵ AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2016: *Hoeve Manquetiendehof* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/30684> (geraadpleegd 1 juni 2018).

ingekwartierde soldaten.³⁶ Een vergelijkbaar voorbeeld aan de Duitse zijde van het front is de hoeve 'Watervliet'** in Handzame (Kortemark). Handzame, dat op een tiental kilometer ten oosten van de frontlinie lag, fungeerde als rustplaats voor de Duitse troepen. De hoeve lag nabij het station en het Duitse pioniers- en munitiepark. Op 30 juli 1917, de dag vóór de 'Derde Slag bij Ieper' van start ging, werd Handzame echter hevig beschoten door de geallieerden, wat wellicht de oorlogsschade aan de hoeve 'Watervliet'** verklaart. Bij de wederopbouw konden de muren van de stal evenwel nog hergebruikt worden.³⁷

Fig. 6: het op de zijgevel van de schuur vermelde jaartal "1908" op de hoeve in de Vlamertingestraat 61 in Vlamertinge (Onroerend Erfgoed).

Fig. 7: het op de zijgevel van de stal vermelde jaartal "1920" op de hoeve in de Vlamertingestraat 61 in Vlamertinge (Onroerend Erfgoed).

Fig. 8: de hoeve 'Manquetiendehof' in Dikkebus liep beperkte oorlogsschade op. Na de oorlog werd een hoek van de schuur hersteld in anderskleurige baksteen (Onroerend Erfgoed).

³⁶ Talrijke voorbeelden in het dagboek van Achiël Van Wallegghem. Op 29 januari 1915 en 2 maart 1916 noteerde hij dat een hoeve afbrandde door onvoorzichtigheid van soldaten. Op andere data vermelde hij dat hoeses afbrandden ten gevolge van beschietingen. Zie: VAN WALLEGHEM 2014, 127, 139-140.

³⁷ De 'Wederopbouwhoeve Watervliet met grachtrestanten' is beschermd als monument sinds 1 maart 2018. Zie: AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2017: *Wederopbouwhoeve Watervliet met grachtrestanten* [online], <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/erfgoedobjecten/91229> (geraadpleegd op 25 april 2018).

De (ruïnes van) dicht bij het front gelegen gebouwen werden tijdens de oorlog veelal in het verdedigingswerk ingeschakeld en versterkt tot observatiepost, commandopost of steunpunt. De vooroorlogse industriële maalderij 'Les Moulins de Dixmude' werd, nadat de geallieerden deze op 10 november 1914 deels hadden opgeblazen, door de Duitsers uitgebouwd tot een onneembare bunker.³⁸ De ruïnes van Kaaskerke, die de soldaten als schuilplaatsen hadden ingericht, waren omgeven met loopgraven.³⁹ 'Vicogne'**, een landgoed met hoeve in Stuivekenskerke (Diksmuide), werd door de Duitsers uitgebouwd tot een belangrijke voorpost in geallieerd gebied.⁴⁰ Aan geallieerde zijde fungeerden onder meer de hoeves 'Madelstede'* in Boezinge en 'Hospitaalhof' – overigens reeds een middeleeuwse hoevebenaming - in Elverdinge (Ieper) als veldhospitaal. Kenmerkend voor de geallieerde zijde ontstonden er nabij deze hospitalen militaire begraafplaatsen.⁴¹ Nabij en zelfs in de gebouwen van een aantal hoeves werden betonnen bunkers gebouwd. Zo is tussen de heropgebouwde woning en schuur van 'De Roode Poort'* in Westende (Middelkerke) een Duitse bunker bewaard.⁴² In de oude schuur van de hoeve 'Blauwhof' in Schore (Middelkerke) bouwden de Duitsers een observatiepost. De schuur diende als camouflage, maar werd geleidelijk aan vernietigd door beschietingen.⁴³

Veelvuldige beschietingen van deze doelwitten vermaalden de ruïneuze hoevegebouwen uiteindelijk tot oorlogspuin, terwijl betonnen schuilplaatsen, prikkeldraadversperringen, loopgraven en mijn- en obuskranen bezit hadden genomen van de moestuin, boomgaard en omgevende landerijen.⁴⁴ Het hoeft dan ook niet te verwonderen dat de precieze inplanting van de hoeves zich na de oorlog soms nog nauwelijks liet achterhalen. Dit was onder meer het geval voor de hoeve 't Geuzegat'* in Mannekensvere (Middelkerke) en de hoeve 'De Rode Poort' in de nabijheid van Pervijze, die als "kenschetsend geheel van het Belgische front" zelfs een 'lieu de mémoire' werd.⁴⁵

4. De wederopbouw als opportuniteit

Hoe zwaar het gewicht van de oorlog ook werd ervaren, de wederopbouw van de frontstreek zou echter de opportuniteit vormen om – zoals Edward Léonard in 1916 met zijn publicatie *Land en Dorp* betrachtte – "*de toekomstige hoeven en landelijke woningen zóó op te richten, dat het karakter van onze landstreek bewaard blijve en de schoonheidsband, die zoo heerlijk oude woningen en hunne omgeving vereenigt, ook de nieuwe werken zou verbinden met hun omgeving*"⁴⁶. De beoogde

³⁸ BECUWE 2007, 294.

³⁹ HANS 1920-1921, 250-251.

⁴⁰ AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2017: *Heropgebouwd landgoed Vicogne* [online], <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/erfgoedobjecten/78531> (geraadpleegd dd. 23 augustus 2018).

⁴¹ Tegenover de eerste hoeve was een Franse begraafplaats gelegen. In de nabijheid van van het 'Hospitaalhof' is de Britse militaire begraafplaats 'Hospital Farm Cemetery' bewaard. Zie: AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2016 en 2017: *hoeve Maedelstede, 1921-1940* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/30637>, *Hoeve Hospitaalhof* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/30698>, *Hospital Farm Cemetery* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/201122> (geraadpleegd op 10 oktober 2018).

⁴² AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2018: *Wederopbouwhoeve De Roode Poort* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/55121> (geraadpleegd op 10 oktober 2018).

⁴³ AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2018: *Hoeve 't Blauwhof met bunker* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/55073>, *Duitse observatiepost 't Blauwhof* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/216760> (geraadpleegd op 10 oktober 2018).

⁴⁴ Rapport van 1921 door hoofdinspecteur Miserez gericht aan de minister van Landbouw. Zie: CARNEL 2002, 257.

⁴⁵ De precieze locatie van de hoeve 'De Rode Poort' nabij Pervijze kon niet achterhaald worden. Van de voluntaristische beleidsdoelstelling om oorlogssites te bewaren kwam uiteindelijk weinig terecht. Zie: S.N. 1919, *Het glorierijke front, De Poperinghenaar* (3 augustus) [online], <http://www.historischekranten.be> (geraadpleegd op 25 april 2018).

⁴⁶ LÉONARD 1916, 8.

landelijkheid mocht echter de kwaliteiten van de nieuwe tijd niet in de weg staan. Voor Léonard moest de moderne hoeve ook een “*technische overwinning*” zijn.⁴⁷

Binnen deze wederopbouwhoeves kan in principe een eerste onderscheid gemaakt worden tussen deze boerderijen die heropgebouwd werden op de oude funderingen en deze die, soms op een belendend perceel, volledig nieuw werden gebouwd.⁴⁸

Het opnieuw optrekken van de hoeve op de vooroorlogse funderingen, op voorwaarde dat ze nog in goede staat verkeerden, betekende hoe dan ook een flinke besparing op de bouwkost. Om deze optie kracht bij te zetten stelde het Hoogcommissariaat voor de Kuststreek een *Bijzonder Lastencohier nr. 70* ter beschikking, waarbij artikel 5 stipuleerde dat “de architect, de vertegenwoordiger van de Hoog Koninklijk Commissaris en de aannemer zullen overeenkomen welke delen van de puinen nog bruikbaar zijn”.⁴⁹ Voor zijn hoeve-ontwerpen, zoals de wederopbouwhoeve ‘Oosthof’* in Ramskapelle⁵⁰ liet de Veurnse architect Camille Van Elslande zich alvast leiden door deze budgettaire consequentie, “*uitgenomen daar waar volgens het plan nieuwe grondvesten voorzien zijn om het nieuw ontwerp te kunnen verwezenlijken*”.⁵¹ Een nadeel was echter dat daardoor, voor zover alle hoeve-onderdelen heropgebouwd werden, noodgedwongen de oude configuratie moest gerespecteerd worden.

Een volledige wederopbouw van de hoeve, zonder rekening te houden met de funderingen, bood wel de opportuniteit om een nieuwe en moderne hoeve neer te zetten, die ofwel meer centraal op de exploitatie of dicht bij de straat was gelegen. Deze kon dan ten volle beantwoorden aan de nieuwe noden van een veeteeltbedrijf, een akkerbouwbedrijf of een op nijverheidsgewassen gericht bedrijf.⁵² Vermoedelijk werd echter slechts een beperkt aantal hoeves op een nieuwe site heropgebouwd. Een interessant voorbeeld hiervan vormt de hoeve ‘Madelstede’* in Boezinge (Ieper) die na de Eerste Wereldoorlog op het aanpalende perceel herbouwd werd, waardoor de fundamenten van de 19de-eeuwse hoevegebouwen bewaard zijn op de oude site (fig. 9).⁵³ De ‘Hoeve ’t Langhof’ of ‘Lan(c)khof’ in Zillebeke (Ieper) gaat terug op een belangrijke hoevesite met een omwald opperhof, waarop tot voor de Eerste Wereldoorlog een “*Château*” stond, dat circa 1900 nog herbouwd was in Louis XV-stijl. Dat de Britse artillerie in de loop van de oorlog betonnen schuilplaatsen bouwde op het opperhof, sloot wederopbouw op deze locatie uit (fig. 10).⁵⁴

⁴⁷ LÉONARD 1916, 20.

⁴⁸ RONSE & RAISON 1918, deel 1, 81-82.

⁴⁹ ALGEMEEN RIJKSARCHIEF BRUSSEL, Dienst der Verwoeste Gewesten, nr. 12468.

⁵⁰ AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2016: *Hoevecomplex Oosthof* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/16643> (geraadpleegd op 23 augustus 2018).

⁵¹ PROVINCIAAL ARCHIEF WEST-VLAANDEREN, Archief Van Elslande, P.B., 2009/2c.

⁵² RONSE & RAISON 1918, deel 1, 82-84.

⁵³ AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2016: *hoeve Maedelstede, 1921-1940* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/30637> (geraadpleegd op 10 januari 2018).

⁵⁴ Wederopbouwhoeves met een onbebouwd, omwald opperhof kunnen aanleiding geven tot verkeerde conclusie. Zo is het opperhof van de ‘hoeve *Hospitaalhof*’ in Elverdinge reeds op de Ferrariskaart (1770-1778) onbebouwd. De bebouwing op het opperhof van ‘’t Langhof’ is daarentegen nog bewaard op de kaart van 194 (NGI Basemap). Overigens is het goed mogelijk dat een aantal hoeves een nieuwe inplanting kregen ten gevolge van de bloei van de landbouw in het laatste kwart van de 19de-eeuw, en de beginjaren van de 20ste eeuw. Dit is onder meer het geval bij ‘De Roode Poort’* in Westende, met een verplaatsing in 1912.

Zie: AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2016 en 2018: *Hoeve ’t Langhof* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/30890>, *Zeven schuilplaatsen Langhof Farm* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/301963>, *Hoeve Hospitaalhof* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/30698>, *Wederopbouwhoeve De Roode Poort* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/55121> (geraadpleegd op 10 oktober 2018).

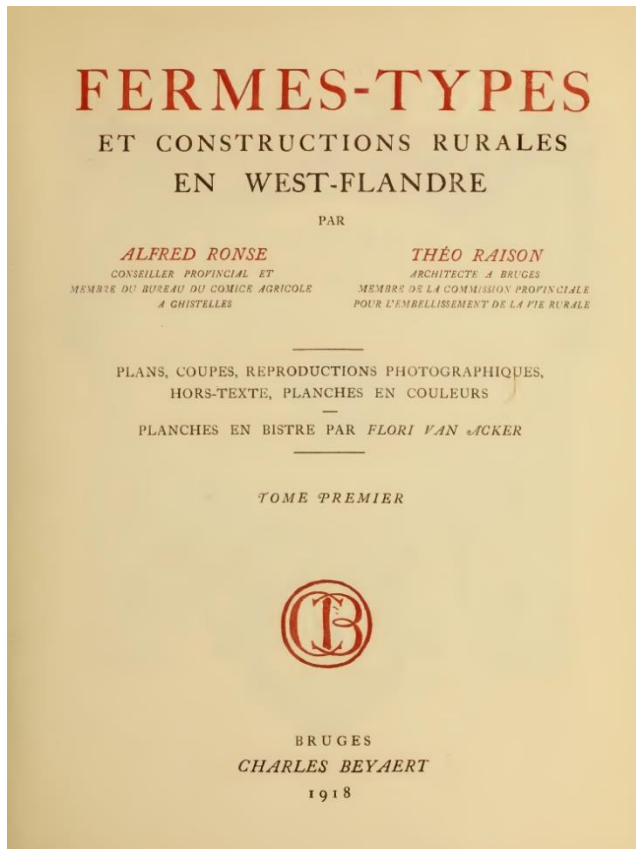
Fig. 9: luchtfoto van de wederopbouwhoeve 'Madelstede'* in Boezinge (Onroerend Erfgoed, Johan Van Laecke).

Fig. 10: luchtfoto van de hoeve 'Langhof' in Zillebeke met op het opperhof Britse bunkers (Geoportaal - geo.onroerenderfgoed.be).

Een belangrijk uitgangspunt bij de wederopbouw van hoeves was de implementatie van ‘de modernste toepassingen en uitvindingen’.⁵⁵ Bij deze vooropgestelde rationalisatie stonden in het bijzonder de hygiëne en gezondheid van mens en dier centraal. Dit pleidooi, dat onder meer ook in 1915 door de Belgische Boerenbond⁵⁶ en in 1916 door architect Edward Léonard⁵⁷ werd gehouden⁵⁸, was reeds vóór de Eerste Wereldoorlog ingezet.

Gangmakers waren alvast de volksvertegenwoordiger Emile Tibbaut en zijn neef Pierre De Vuyst, directeur-generaal bij het Ministerie van Landbouw en Openbare Werken, met hun modelhoeven en bijhorende publicatie *Le village moderne* op de Wereldtentoonstelling van 1913 in Gent.⁵⁹ Kenmerkend was ook telkens het streven naar meer efficiëntie door het inzetten van mechanisatie bij

een doordachte inrichting van de hoevegebouwen.⁶⁰ De molinoloog Alfred Ronse (Gistel) en de Brugse architect Théodore Raison⁶¹ onderschreven in 1918 in hun tweedelige publicatie *Fermes-types et constructions rurales en West-Flandre* (fig. 11) niet alleen dit uitgangspunt, maar bepleitten daarbij ook een centrale inplanting op de landbouwexploitatie. Belangrijk bij een eventuele nieuwe inplanting was een droge en waterdoorlaadbare ondergrond, de aanwezigheid van drinkbaar water en de nabijheid of gemakkelijke bereikbaarheid van de openbare weg via een bij voorkeur met bomen beplante laan.⁶² Ook het gebruik van nieuwe, brandveiliger bouwmaterialen voor specifieke toepassingen, zoals gewapend beton voor zolderingen, werd door hen gepromoot.⁶³

Fig. 11: titelblad van het toonaangevende werk *Fermes-types et constructions rurales en West-Flandre* van Alfred Ronse en Theo Raison (1918).

Toch vonden de auteurs en instanties die zich om zowel het bedrijfseconomische als het esthetische aspect van de plattelandshoeve bekommerden, het erg belangrijk dat de ‘genius loci’ gerespecteerd werd bij de ontwerpen. De ‘style régional’ vormde dan ook het uitgangspunt bij de wederopbouw.⁶⁴ Ook los van de oorlogsdestructie waren er in het recente verleden al te veel hoeves gesloopt onder

⁵⁵ DUTRY 1915, 19; VANDEVELDE 1917, 9, 19; MEGANCK 2013, 75-78.

⁵⁶ In dit verband moet het boekje *Bouwen en heropbouwen van huis en stal*, in 1915 uitgegeven door de Boerenbond, vermeld worden. Zie: GIELE & VAN DEN ABEELE 1915.

⁵⁷ VAN LOO (red.) 2003, 395; VAN HAUTE 2009, 39-44.

⁵⁸ LÉONARD 1916, 20.

⁵⁹ DE VUYST & TIBBAUT (red.) 1913, 1-16.

⁶⁰ LÉONARD 1916, 20; CORNILLY 2016, 276; HOUBEN 2017, 76-80.

⁶¹ MAES 1985, 227.

⁶² RONSE & RAISON 1918, deel 1, 82.

⁶³ RONSE & RAISON 1918, deel 1, 13 (inleiding); HOUBEN 2017, 71.

⁶⁴ CELIS 1985, 131-152 ; MEGANCK 2013, 73-93.

het voorwendsel dat moderne landbouw en een historisch hoevecomplex niet konden samengaan.⁶⁵ Trouw blijven aan de regionale bouwstijl stond bij de hoevebouw immers niet voor identieke reconstructies maar voor moderne constructies met een traditioneel uitzicht.⁶⁶ Bij de wederopbouw werden met andere woorden de vooroorlogse gebouwen niet gekopieerd, maar juist aangepast naar een nieuwere en betere esthetiek, comfort en efficiëntie.⁶⁷ De Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen (KCML) onderschreef eveneens het gebruik van een regionale architectuurtaal als model voor de wederopbouw.⁶⁸ Reeds in 1914, kort nadat de Eerste Wereldoorlog zich aan de IJzer als een stellingoorlog had gestabiliseerd en de ravage van deze regio duidelijk werd, pleitte de Commissie voor een artistieke wederopbouw vanuit een regionale inspiratie.⁶⁹ Tot voorbeeld strekte daarbij de wijze waarop de wederopbouw van de Grote Markt in Brussel na de beschieting van 1695 was gebeurd.⁷⁰ Door voor de verwoeste steden en dorpen algemene schoonheidsregels op te leggen hoopte de commissie “*de conserver l’originalité de ces belles agglomérations, en empêchant que l’élément utilitaire ne contribue à l’anéantissement de l’intense charme artistique et pittoresque de ces vieilles et délicieuses communes*”.⁷¹

Om dit te realiseren hanteerde de commissie bij haar adviesverlening voor verwoeste of beschadigde monumenten drie belangrijke principes.⁷² Oude monumenten met belangrijke artistieke of historische kenmerken werden bij voorkeur volledig naar de vooroorlogse vorm met dezelfde materialen en hetzelfde uitzicht heropgebouwd. Had het monument geen grote kunstwaarde, dan werd omwille van de contextuele harmonie een heropbouw in een oudere (veelal regionaal-renaissancistische) bouwstijl bepleit. Tot slot werd in sommige gevallen een nieuwe bouwkundige vorm getolereerd, waardoor herstelde gebouwen op een van de klassieke vormen afwijkende manier versierd werden of om de efficiëntie te verhogen moderne aanpassingen ondergingen⁷³. In een reflectie in 1935 bij het resultaat van de wederopbouw meende de KCML dat aan deze bezorgdheid in grote mate tegemoet was gekomen en “*aldus een blijvende en kostbare documentatie in zake nationale bouwkunst aan de vergetelheid werd onttrokken*”.⁷⁴ In welke mate bij de wederopbouw van hoeves bouwdoSSIERS en -plannen voor advies aan de KCML werden voorgelegd, is echter nog onduidelijk.

Om een wederopbouw als modern landbouwbedrijf in ‘gewestelijken bouwtrant’ bij het grote publiek te promoten werden zowel tijdens als na de oorlog verscheidene tentoonstellingen opgezet over hoevearchitectuur en landbouw, zoals in 1916 in Antwerpen en in 1919 in Brussel.⁷⁵ Ten behoeve van architecten en ambachtslieden publiceerde de redactie van het *Bulletin des Métiers d’Art* kort voor de wapenstilstand de handleiding *Kenmerkende onderdelen van landelijke gebouwen in België* met de veelzeggende ondertitel *Een bundel nota’s en platen samengesteld en in het licht gegeven tot opleiding der ambachtslieden in de bouwbedrijven*.⁷⁶ Dit werk van senator Joseph de Wouters de Bouchout en architect E. Gevaert moest helpen “*het vraagstuk op te lossen in den aesthetischen en practischen zin*”.⁷⁷ Lag de klemtoon daarbij vooral op de Brabantse architectuur, met zijn publicatie

⁶⁵ CORNILLY 2007, 84.

⁶⁶ Dit was wat onder meer de *Nationale Commissie ter Verfraaiing van het Landleven* en de *Société Centrale d’Architecture de Belgique* promootten. Zie: DE CAIGNY 2009, 149-170.

⁶⁷ DE BUSSCHER 1983, 4-7; MEGANCK 2013, 75-78; HOUBEN 2017, 10.

⁶⁸ CORNILLY 2009, 129.

⁶⁹ LAGASSE DE LOCHT & SAINTENOY 1914, 253-264; STYNEN 1998, 234-235.

⁷⁰ LAGASSE DE LOCHT & SAINTENOY 1914, 255-257.

⁷¹ LAGASSE DE LOCHT & SAINTENOY 1914, 259-260; LAGASSE DE LOCHT 1919, 274-297.

⁷² STYNEN 1985, 99-127; STYNEN 1998, 221-247, 249-261.

⁷³ MAERTENS 1935, 445-446; HOUBEN 2017, 9, 72-73.

⁷⁴ MAERTENS 1935, 448.

⁷⁵ CALLEWAERTS 1919, 102-107; DE CAIGNY 2009, 165; MEGANCK 2013, 87.

⁷⁶ DE WOUTERS DE BOUCHOUT & GEVAERT 1918.

⁷⁷ CORNILLY 2007, 83.

Over de landelijke woning aan de Vlaamsche kust bracht architect Jozef Viérin⁷⁸ een uitgebreid overzicht van de belangrijkste onderdelen van een hoeve in de West-Vlaamse kuststreek.⁷⁹ Naast enkele beschouwingen over de wederopbouw gaf hij ook praktische aanbevelingen.⁸⁰ Hiermee sloot hij nauw aan bij het monumentale werk van Alfred Ronse en Théodore Raison uit 1918.

Een belangrijke handleiding voor de technische facetten, eigen aan een moderne hoeve, reikte architect Léon Gras in 1919 aan met zijn *Un Manuel de Génie rural*, die door de Dienst der Verwoeste Gewesten werd uitgegeven.⁸¹ Met dit educatief geïllustreerde werk wenste deze pas opgerichte dienst geenszins voorschriften op te leggen, maar vooral aan te geven hoe herbouwde hoeves aan hygiënische eisen en landbouwnoden konden voldoen. De nadruk lag daarbij op het belang van afzonderlijke stallen voor koeien, varkens en paarden, het belang van de voedergang bij de koestal en het belang van ventilatie. Ook aan de technische vereisten van de gierput en de mestvaalt, respectievelijk bedoeld om de vloeibare en de vaste mest te bewaren, werd de nodige aandacht besteed. In dat kader werd tevens een lans gebroken voor de overdekte mestvaalt. Voor het uitwendige aspect werd in deze publicatie eens te meer, omwille van de voorgehouden regionale architectuur, zoveel mogelijk teruggegrepen naar traditionele lokale bouwmaterialen.⁸² Op hetzelfde elan ging de Dienst der Verwoeste Gewesten in 1920 verder bij het opstellen van haar 'verordening op de bouwwerken'. In dit richtsnoer ten behoeve van de gemeentebesturen werd opnieuw zeer veel belang gehecht aan hygiëne, licht en lucht, voor huizen, stallen en zelfs hondenhokken.⁸³

Om deze visie te promoten stelde het Ministerie van Landbouw vanaf april 1920 ook de "Prijs des Konings - Prijskamp van hoevenherbouwing" in, met een eerste prijs van 25.000 frank. De maximale oppervlakte van de meedingende bedrijven, gelegen in de 'vernieelde strook', werd bepaald op 10 hectare.⁸⁴ De wederopbouw van de hoeve, via privaat initiatief of 'door de staat', was reeds voltooid. Verder moest de hoeve voldoen aan de eisen van de gezondheidsleer, de hedendaagse landbouwtechniek en de schoonheidsleer én rekening houden met de "eigenaardigheden van stijl en streek". In concreto betekende dit dat bij de schikking en inrichting van de hoevegebouwen voldoende aandacht werd besteed aan het verminderen van handwerk, het verbeteren van het toezicht op de hoeve en het verkorten van de vervoersketen. Ook moest de landbouwer kunnen werken onafhankelijk van de weersomstandigheden. Belangrijke technische aanbevelingen waren de voorziening van niet alleen waterleiding maar ook elektriciteit. Ook goedkope loods en bergingen van hooi en stro en waterdichte mest- en aalputten werden ten zeerste aangeprezen. Tevens werd er bij de wederopbouw van de woning van uitgegaan dat er aandacht werd besteed aan de ruimte-indeling met onder andere een gezinskamer en aparte slaapplekken voor het gezin. De gekozen materialen moesten sterk en duurzaam zijn. Verder werden "eenvoudigheid, kunstmaak, versiering der woning en omgeving" en de "stijl der streek" in hoge mate aanbevolen, maar nutteloze kosten dienden hoe dan ook vermeden te worden. De landbouwer kreeg daarom de raad mee om samen te

⁷⁸ COOMANS 2009, 91-92.

⁷⁹ VIÉRIN 1921.

⁸⁰ CORNILLY 2007, 83.

⁸¹ *Un Manuel de Génie rural* werd in 1919 uitgegeven door de Dienst der Verwoeste Gewesten. In 1921 werd het werk lovend besproken in het tijdschrift *La Cité - Architecture Urbanisme Art public*. Zie: GRAS 1921, 181-187.

⁸² HOUBEN 2017, 71.

⁸³ Het is niet bekend hoeveel gemeenten dit afwegingskader overnamen. Het eerste deel is gewijd aan de maatregelen te nemen door het College van Burgemeester en Schepenen, en geeft suggesties voor de opmaak van het lijnrichtingsplan. Zie: S.N. 1920a, 118-131.

⁸⁴ De *Prijs des Konings*, bij de aanvang ervan in 1918 door het Ministerie van Landbouw aangewend voor landherstel, wordt bij Koninklijk Besluit van 8 april 1920 omgevormd tot "Prijskamp van hoevenherbouwing". Het wedstrijdreglement dateerde van januari 1920. In dit eerste wedstrijdjaar dong een hoeve in Slijpe (Middelkerke), ontworpen door de Brusselse architect Georges Hendrickx, mee. Zie: *21-10-1918 Prijs des Konings* [online], <http://www.wederopbouw.be/wet.php?wetID=14> (geraadpleegd op 15 februari 2018); S.N. 1920a, 253; DE CAIGNY 2009, 148, 164-165.

werken met zowel een landbouwingenieur als een bouwkundige. Ter inspiratie voorzag het Ministerie van Landbouw dat in Poperinge en Brugge werken over landelijke gebouwen en modelontwerpen van hoeses ter inzage lagen.⁸⁵ De winnende hoeses moesten gelden als “voorbeelden van waardigheid” voor de landbouwers in de verwoeste streek en mochten met een gedenksteen boven de voornaamste deur hun eerste, tweede of derde prijs afficheren.⁸⁶ Deze wedstrijden bleven minimaal bestaan tot 1922: in september van dat jaar werd de *Prijs des Konings* uitgereikt op de landbouwtentoonstelling in Ieper. De eerste prijs voor de “schoonste herbouwde hofstede” werd toegekend aan een landbouwer in Komen (Henegouwen) “die zijn eigen architect was”, de tweede en derde prijs gingen naar hoeses in Ieper en Geluwe (Wervik). De hoeve in de Oude Kortrijkstraat 75 in Ieper is vandaag nog bewaard en getuigt van een rationeel opzet met een ruime stal met voederkeuken en een bakhuis dat geïncorporeerd is in de woning. Een gedenksteen in het Latijn boven de huisdeur (fig. 12) vermeldt als eigenaar de toegevoegde koninklijk commissaris dokter Brutsaert, als architect de Mechelaar Jan Lauwers en als aannemer Antoine Podevain.⁸⁷

Fig. 12: de gedenksteen boven de huisdeur van de hoeve in de Oude Kortrijkstraat in Ieper herinnert aan de “*Prijs des Konings*” voor wederopbouw van hoeses (Onroerend Erfgoed).

⁸⁵ De aanstelling van baron Pecsteen, voorzitter van de West-Vlaamse afdeling van de Nationale Commissie ter Verfraaiing van het Landleven, tot juryvoorzitter en van onder meer Léon Boereboom van het Ministerie van Landbouw, architect Théodore Raison en provinciaal bouwkundige Jozef Viérin als juryleden onderstreept het belang van het opzet en de uitgangspunten.

⁸⁶ *21-10-1918 Prijs des Konings* [online], <http://www.wederopbouw.be/wet.php?wetID=14> (geraadpleegd op 15 februari 2018); S.N. 1920a, 253.

⁸⁷ De Brusselse aannemer Podevain was zeer actief in Dikkebus en Elverdinge (Ieper). Zie: AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2017: *Wederopbouwhoeve* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/30407> (geraadpleegd op 7 oktober 2018); S.N. 1922: Landbouwtentoonstelling te Yper, *De Gazet van Poperinghe* (24 september) [online], <http://www.historischekranten.be> (geraadpleegd op 18 mei 2018).

5. De wederopbouwinitiatieven, een ongecoördineerd verhaal

5.1. Herstelwetten van de regering in ballingschap

Reeds tijdens de oorlog werd het materieel herstel van de zwaar geteisterde oorlogsgebieden door de Belgische regering in ballingschap in Le Havre voorbereid. Verschillende wettelijke initiatieven werden genomen en diverse officiële instellingen werden opgericht. Een belangrijke herstelwet was de besluitwet *Heropbouw der vernielde Belgische gemeenten* van 25 augustus 1915 die zwaar getroffen gemeenten verplichtte om algemene inrichtingsplannen te laten opmaken. Deze moesten na de oorlog als basis dienen bij de goedkeuring van bouwaanvragen. De minister van Landbouw en Openbare Werken, die deze plannen mee moest beoordelen, kon zich hierbij laten adviseren door de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen en het provinciebestuur. Op deze manier vergrootte de hogere overheid haar greep op de gemeenten.⁸⁸

Bij de besluitwet *Voorlopige Woningen - Koning Albertsfonds* van 23 september 1916 werd het Koning Albertsfonds opgericht. Deze instantie moest “naarmate de omstandigheden het toelaten” voorzien “in de eerste noodwendigheden van de huisvesting in de door de oorlog verwoeste gewesten van België”.⁸⁹ Haar specifieke opdracht bestond dan ook uit het bouwen of leveren van noodwoningen.

Duidelijk onder de indruk van de verschrikkelijke verwoestingen in de frontstreek keurde de regering op 23 oktober 1918 ook nog twee besluitwetten goed die aan de basis lagen van de oorlogsschaderegeling die na de oorlog zou worden toegepast.⁹⁰ Bij een eerste besluitwet werd het recht van de Belgen op volledige schadeloosstelling van rechtstreekse oorlogsschade erkend.⁹¹ In de euforie van de nakende overwinning ging de Belgische regering toen immers uit van het weinig realistische principe van de volledige terugbetaling van de Duitse oorlogsschuld.⁹² Tot het toepassingsveld van de wet behoorden zowel particuliere als overheidseigendommen van zowel onroerende als roerende aard. Een van de belangrijke uitgangspunten was het treffen van een schaderegeling met elke individuele eigenaar. Dit zou echter, zoals later zou blijken, de realisatie van wederopbouwprojecten voor gronden van meerdere eigenaars sterk bemoeilijken.⁹³

5.2. De Rechtbanken van Oorlogsschade

Een tweede besluitwet van 23 oktober 1918 richtte per gerechtelijk arrondissement een Rechtbank van Oorlogsschade op die de oorlogsschade waarop een ‘geteisterde’ (of getroffen eigenaar) recht had, moest berekenen. Om voor schadevergoeding in aanmerking te komen moest een getroffen eigenaar zijn aanvraag met bijhorende bewijsstukken via het gemeentebestuur aan de voorzitter van de rechtbank in zijn gerechtelijk arrondissement overmaken. De staatscommissaris die aan deze rechtbank was verbonden en de economische belangen van de staat moest behartigen, zou deze

⁸⁸ Besluitwetten zijn opgemaakt door de regering, en niet goedgekeurd door het parlement.

Zie: *25-08-1915 Heropbouw der vernielde Belgische gemeenten* [online], <http://www.wederopbouw.be/wet.php?wetID=6> (geraadpleegd op 15 februari 2018); CORNILLY & VANDEWALLE 2009, 54-56; DENDOOVEN 2009, 81, 84.

⁸⁹ Openbare instelling in de schoot van het Ministerie van Binnenlandse Zaken. Zie: *23-09-1916 Koning Albertsfonds* [online], <http://www.wederopbouw.be/wet.php?wetID=3> (geraadpleegd op 15 februari 2018).

⁹⁰ NOTEBAERT, NEUMANN & VANDEN EYNDE 1986, 38.

⁹¹ *23-10-1918 Vaststellen en ramen van de schade uit de oorlog voortspruitend* [online], <http://www.wederopbouw.be/wet.php?wetID=23> (geraadpleegd op 15 februari 2018).

⁹² Volgens Emmanuel Gerard getuigt dit van een “grenzeloos en naïef optimisme”. Zie: GERARD 2017, 108.

⁹³ DENDOOVEN 2009, 84.

aanvraag onderzoeken en op basis daarvan een voorstel van minnelijke schikking met de aanvrager uitwerken. Dit voorstel zou tot slot door de rechtbank bekrachtigd worden, tenzij een vergelijk tussen de staatscommissaris en de eigenaar uitbleef. In dit geval zou de rechtbank zelf een oordeel vellen na beide partijen gehoord te hebben. Voor de effectieve wederopbouw van het onroerend goed diende de eigenaar zelf in te staan.⁹⁴

Vrij vlug stelde zich de nood aan een duidelijker berekening van de schadevergoeding. Deze kwam er met de wet van 10 mei 1919 betreffende het "*Herstel van schade voortspruitend uit oorlogsfeiten*".⁹⁵ Het uitgangspunt werd de waarde van een onroerend goed op 1 augustus 1914, waarvan vervolgens de "*waardevermindering wegens verval*" of ouderdom werd afgetrokken. Om een eigenaar aan te sporen de ontvangen schadevergoeding daadwerkelijk in de getroffen streek te investeren door een gebouw in situ te herbouwen, werd deze vermeerderd met een aanmoedigingspremie van 'wederbelegging'. Deze 'wederbelegging' moest in principe binnen dezelfde gemeente gebeuren. Enkel bij nijverheids-, handels- of landbouwondernemingen kon de rechtbank een uitzondering maken.⁹⁶ De premie van 'wederbelegging' overbrugde het verschil tussen de waarde van het goed in nieuwe staat in 1914 en de reële kosten van herstelling of wederopbouw. Aanvankelijk werd daarvoor een wederbeleggingscoëfficiënt van 2,5 gehanteerd⁹⁷, die in een poging om de prijsstijgingen bij te benen reeds op het einde van 1920 werd verhoogd tot 4.⁹⁸ Een wijziging van de wet van 10 mei 1919 maakte vanaf 6 september 1921 ook een bestemmingswijziging van de herstelde gebouwen mogelijk. Om te verhelpen aan het woningtekort mocht de schadevergoeding voor roerende goederen voortaan ook aangewend worden voor de bouw van een woning.⁹⁹ De schadevergoeding werd door het Ministerie van Financiën uitbetaald in een titel op naam, met vermelding van de voorwaarden voor 'wederbelegging'.¹⁰⁰ Via een klein voorschot ten belope van de "*waardevermindering wegens verval*" kon de rechtbank de bouwheer liquiditeit verschaffen om de bouwwerf op te starten.¹⁰¹ Dit geplafonneerde voorschot was echter veel te klein om met een grotere werf, zoals die van een (middelgrote tot grote) hoeve, van start te gaan.¹⁰²

⁹⁴ SMETS 1985, 193; VERWILGHEN 1923a, 63.

⁹⁵ *10-05-1919 Herstel van schade voortspruitend uit oorlogsfeiten* [online], <http://www.wederopbouw.be/wet.php?wetID=20> (geraadpleegd op 15 februari 2018).

⁹⁶ Zo mocht een fabrikant uit leper zijn fabriek in Kortrijk heropbouwen. COLEBRANTS 2015, 49.

⁹⁷ Het "*Handboek van den Dienst der Verwoeste Gewesten*" geeft een voorbeeld van de berekening van de wederbeleggingscoëfficiënt 2,5. Uitgangspunt is een totaal vernield gebouw met "*wezenlijke waarde*" van 86.000 frank in 1914. "*Om het gebouw in 1914 herop te richten had men de 100.000 frank betaald of de waarde in nieuwen staat. Om het vernielde woonhuis tegen de huidige prijzen herop te bouwen moet men over eene som van 250.000 frank beschikken.*" De geteisterde zal een "*vergoeding voor herstel*" ontvangen van 86.000 frank (=de wezenlijke waarde in 1914). De bijkomende "*vergoeding voor wederbelegging*" bedraagt $(100.000 \times 2,5) - 100.000 = 150.000$ frank. In totaal zal hij dus 236.000 frank ontvangen. De geteisterde kan een voorschot van 14.000 frank ontvangen. Zie: S.n. 1920a, 79.

⁹⁸ WILLAERT 1930, 51-52.

⁹⁹ Dit gebeurde onder Aloïs Van de Vyvere die van 20 november 1920 tot 20 november 1921 als minister van Economische Zaken verantwoordelijk was voor wederopbouw. Zie: *06-09-1921 Herziening van de wet van 10/05/1919* [online], <http://www.wederopbouw.be/wet.php?wetID=21> (geraadpleegd op 15 februari 2018); NOTEBAERT, NEUMANN & VANDEN EYNDE 1986, 51-52.

¹⁰⁰ De titelhouder kon de titel, met een intrest van 5% vanaf 1 januari 1920, verkopen of in pand geven bij het Bureel voor Afstand en Inpandgeving, op voorwaarde dat het ontvangen bedrag besteed werd aan het herstel van het beschadigde of vernielde goed. Zie: *10-05-1919 Herstel van schade voortspruitend uit oorlogsfeiten* [online], <http://www.wederopbouw.be/wet.php?wetID=20> (geraadpleegd op 15 februari 2018).

¹⁰¹ De door de rechtbank bepaalde voorwaarden en termijnen voor de 'wederbelegging' of de wederopbouw worden gecontroleerd door daartoe gemachtigde inspecteurs. Moenaert noemde deze de "*inspecteurs du remploi*". Zie: *10-05-1919 Herstel van schade voortspruitend uit oorlogsfeiten* [online], <http://www.wederopbouw.be/wet.php?wetID=20> (geraadpleegd op 15 februari 2018); MOENAERT 1921, 66; NOTEBAERT, NEUMANN & VANDEN EYNDE 1986, 44-45.

¹⁰² CARNEL 2002, 122-123.

De over het hele land verspreide Rechtbanken van Oorlogsschade stonden echter voor een gigantische opdracht. Van de in totaal ongeveer 1,3 miljoen ingediende schadeclaims waren er op het einde van 1921 nog maar een kleine 100.000 afgehandeld.¹⁰³ De overheid had de desastreuze toestand en de omvang van de verwoestingen duidelijk onderschat.¹⁰⁴ Jammer genoeg kwam de werking van deze rechtbanken daarenboven nét in de zwaar geteisterde gemeenten van de Verwoeste Gewesten moeizaam op gang. De oprichting van een rechtbank in een tot puin geschoten stad als Ieper was sowieso geen sinecure, waardoor de Ieperse Rechtbank van Oorlogsschade, opgericht op 15 april 1919, zich genoodzaakt zag uit te wijken naar het veel minder vernietigde Poperinge, 15 kilometer westwaarts.¹⁰⁵

Bovendien betekende voor een getroffen eigenaar, als deze al was teruggekeerd, het indienen van een aanvraag via het dikwijls nog afwezige gemeentebestuur hoe dan ook een administratieve lijdensweg. Op 30 augustus 1920 hadden de intussen 62.400 bij de Ieperse rechtbank ingediende verzoeken nog maar tot 136 definitieve en 127 voorlopige uitspraken geleid.¹⁰⁶ Aan schadevergoedingen had de rechtbank in 1920 nog maar 12,6 miljoen frank toegekend, terwijl in de (veel) minder geteisterde arrondissementen Veurne en Kortrijk de rechtbanken reeds 50 respectievelijk 60 miljoen frank hadden uitbetaald. Dat de rechtbanken van Brussel en Luik datzelfde jaar respectievelijk 160 en 455 miljoen frank hadden uitbetaald, leidde tot venijnige commentaren in de streekpers. *De Poperinghenaar* schreef op 9 mei 1920: in Brussel en Wallonië zijn "reeds 90% van de geteisterden vergoed. [Wij krijgen niets] omdat wij Vlamingen zijn! Ze proberen ons tevreden te stellen met enige hennen, geiten en schapen (...), wat koeien en enige paarden! Maar geld om ons arm Vlaanderen te doen herleven dat hebben zij niet! Het moet allemaal gaan naar de grote maatschappijen, die nochtans niet vergaan van de honger zoals wij!"¹⁰⁷

Omdat dit systeem van meet af aan weinig blijk gaf van doelmatigheid, nam de Boerenbond, die als beroepsorganisatie echter niet erg sterk stond in de Verwoeste Gewesten, reeds in het voorjaar van 1919 initiatieven om voor de geteisterde eigenaars klaarheid te scheppen in de moeilijke procedures. Een vlugschrift met uitleg over het claimen van schadevergoeding werd gepubliceerd en op 24 augustus 1919 werd in Roeselare de "Dienst voor het herstel van West-Vlaanderen" opgericht, waar getroffen eigenaars zich konden informeren. Via deze buitendienst gaf de Boerenbond ook her en der "publieke voordrachten" en richtte ze in de dorpen burelen op om informatie te verstrekken en aldus het werk van de staatscommissarissen te faciliteren.¹⁰⁸

5.3. De Samenwerkende Vennootschappen voor Oorlogsschade

Door de trage werking van de Rechtbanken van Oorlogsschade in de Verwoeste Gewesten ontbraken net in het gebied met de hoogste vernietigingsgraad de noodzakelijke financiële incentives voor privaat landherstel en wederopbouw. Om daaraan te verhelpen mochten, met het oog op kredietverlening, vanaf juli 1919 erkende Samenwerkende Vennootschappen voor Oorlogsschade optreden als tussenpersoon tussen de geteisterde eigenaars en het Ministerie van Staathuishoudkundige Zaken (het latere Ministerie van Economische zaken). In tegenstelling tot de

¹⁰³ GERARD 2017, 108-109.

¹⁰⁴ Illustratief voor deze onderschatting is dat de provinciale omzendbrief van 14 februari 1919 aanvankelijk 1 maart 1919 vooropstelde als de einddatum voor het indienen van oorlogsschade. Zie: COLENBRANTS 2015, 105.

¹⁰⁵ COLENBRANTS 2015, 17, 59.

¹⁰⁶ GERARD 2017, 108-109; SMETS 1985, 194.

¹⁰⁷ CARNEL 2002, 110-111.

¹⁰⁸ Deze dienst groeide van vier medewerkers in 1919 tot meer dan vijftig in 1922. Zie: DEMASURE 2014, 215-217; LUYTGAERENS E. 1920: De Boerenbond in West-Vlaanderen, *De Iseghemnaar* (8 mei) [online], <http://www.tenmandere.be/kranten/Delseghemnaar/1920/1920-05-08> (geraadpleegd op 18 mei 2018).

rechtbanken verleenden deze vennootschappen een substantieel voorschot, waarmee de wederopbouw daadwerkelijk van start kon gaan. Het voorschot, in de vorm van een titel op naam, bedroeg maximaal 70% van de waarde van het goed op 1 augustus 1914. Vanaf december 1919 werd dit verhoogd tot 70% “van de algehele waarde, wederbeleggingspremie erin begrepen” of van de reële waarde.¹⁰⁹

Het Verbond der Samenwerkende Vennootschappen voor Oorlogsschade¹¹⁰ stimuleerde de oprichting van nieuwe vennootschappen in de Verwoeste Gewesten. Tegen het einde van 1919 waren reeds 80 vennootschappen met typische benamingen zoals *De Yzer* (Diksmuide), *De Leievallei* (Wervik), *'s Lands Herleven* (gemeenten in de omgeving van Langemark-Poelkapelle), *Moed van Passchendaele*, *Heropbouw van Roeselare* of *Westende heropbouw*¹¹¹, operationeel (fig. 13). Door de lokale inbedding, met werking over één of meerdere gemeenten, was de vennootschap beter geplaatst dan de rechtbank om de juistheid van het door de geteisterde eigenaar aangevraagde voorschot in te schatten.

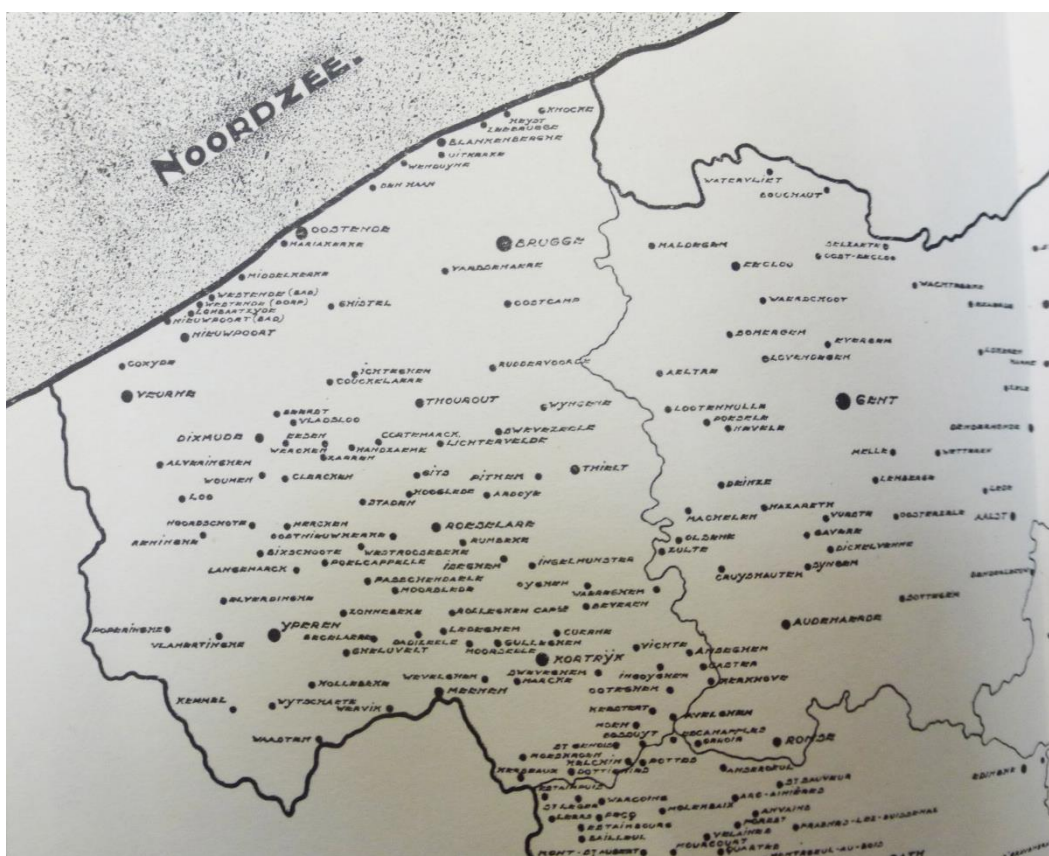

Fig. 13: spreidingskaart van de Samenwerkende Vennootschappen voor Oorlogsschade. Let ook op de grote dichtheid van deze vennootschappen buiten de Verwoeste Gewesten (Willaert 1930).

De rechtbank bleef evenwel een rol spelen: de plaatselijke vennootschap maakte het dossier over aan de staatscommissaris, die het voor betaling naar het verbond in Brussel stuurde. In de loop der jaren werd de rol van de staatscommissaris als tussenpersoon echter steeds kleiner tot onbestaande. Het verbond deelde de toegekende som in twee of drie delen op, waarna onmiddellijk de eerste betaling volgde “om aan de geteisterden toe te laten de werken te beginnen”. Op het einde van de rit werd het

¹⁰⁹ WILLAERT 1930, 49-50.

¹¹⁰ Koninklijke besluiten van 11 en 12 juli 1919. Zie: *11-07-1919 Voorschotten voor oorlogsschade* [online], <http://www.wederopbouw.be/wet.php?wetID=12> (geraadpleegd op 15 februari 2018).

¹¹¹ CORNILLY & VANDEWALLE 2009, 65; S.N. 1919d, 273-277.

voorschot afgehouden van de door de Rechtbank van Oorlogsschade uitgesproken definitieve vergoeding. Waar het verbond aanvankelijk nog overheidsgelden uitbetaalde, putte het vanaf september 1920 uit eigen kapitaal, verworven via een lening met staatswaarborg.¹¹² Een substantieel voorschot kon echter ook toegekend worden via de *Middenkrediet- of Raffeisenkassen*, een spaar- en leengilde van de Boerenbond.¹¹³

5.4. Het Ministerie van Landbouw

Door de enorme schade aan gebouwen en landerijen in de Verwoeste Gewesten was er echter vooral nood aan een directe financiële of materiële staatstussenkomst. Daarom werd de juridische poot om oorlogsschadevergoeding toe te kennen al vroeg geflankeerd door staatsinstellingen die premies uitbetaalden voor landherstel en voorlopige woningen.¹¹⁴

Het Ministerie van Landbouw nam als eerste overheidsinstelling via een tweesporenbeleid concrete maatregelen op het terrein. Voor het herstel van zwaar verwoeste gronden en infrastructuur stond het ministerie zelf in, terwijl bij minder zwaar verwoeste gronden het privé-initiatief werd gestimuleerd. Met de oprichting in oktober 1918 van de *Bijzondere dienst voor de heropbouw der (door de oorlog) verwoeste streken in West-Vlaanderen* kreeg het ministerie hiervoor de nodige slagkracht. Deze dienst, die vanuit Brugge door ingenieur Léon Boereboom werd geleid, had aanvankelijk een zeer ruime taakomschrijving, gaande van het terug bebouwbaar maken van de landbouwgronden en het herstellen van de wegen tot het opnieuw opbouwen van de dorpen.¹¹⁵

In de periferie van het front, met minder zwaar verwoeste gronden, stimuleerde het ministerie via de *Prijs des Konings of Wedstrijden voor landherstel* teruggekeerde landbouwers om in eigen beheer gronden te effenen.¹¹⁶ Ingesteld in oktober 1918 beloonden ze de "*beste ontwerp[en] voor het spoedig in staat van bebouwing brengen van de gronden die in België momenteel onbebouwbaar zijn*".¹¹⁷ Weerhouden werden vooral projecten met een grote haalbaarheidsgraad, die in zeer veel gevallen door landbouwers met "*een gezond verstand en een onverzettelijk optimisme*" werden aangebracht. Hun werkinstrument bij uitstek bleek de spade. Voorstellen als de inzet van vliegtuigen om obusputten op te vullen of een "*monsterachtige machine*" om de gronden te effenen, de obussen te stapelen, en in één moeite ook te ploegen, te eggen en te zaaien, werden gezien de urgentie vlug als dromerig en irrealistisch weggezet.¹¹⁸

¹¹² WILLAERT 1930, 41, 51-58, 66-67, 92.

¹¹³ Interview met Baron Ruzette, minister van landbouw in "*De Standaard*". Zie: VANDEKERCKHOVE 1999, 102 & 105; BAERT 2009, 32. LUYTGAERENS E. 1920: De Boerenbond in West-Vlaanderen, *De Iseghemnaar* (8 mei) [online], <http://www.tenmandere.be/kranten/De%20Iseghemnaar/1920/1920-05-08> (geraadpleegd op 18 mei 2018).

¹¹⁴ Deze premies vormden geen voorschot op de door de rechtbank toegekende oorlogsschadevergoeding.

¹¹⁵ Deze dienst wordt opgericht bij besluitwet van 22 oktober 1918. Vanaf 20 januari 1919 wordt de bijzondere dienst opgeslorpt in de "*Dienst voor het herinrichten van de landbouw*". Zie: *Ministerie van Landbouw en Openbare Werken* [online], <http://www.wederopbouw.be/actor.php?actorID=12> (geraadpleegd op 15 februari 2018).

¹¹⁶ Deze wijdverbreide wedstrijden werden niet alleen door het ministerie zelf georganiseerd maar ook uitbesteed aan een landbouwverbond dat als tussenpersoon optrad.

¹¹⁷ Dit koninklijk initiatief van oktober 1918 werd bij Besluitwet van 21 oktober 1918 geformaliseerd door een reglement van het Ministerie van Landbouw. De (eerste) prijs bedroeg 25.000 frank. Zie: *21-10-1918 Prijs des Konings* [online], <http://www.wederopbouw.be/wet.php?wetID=14> (geraadpleegd op 15 februari 2018); CARNEL 2008, 258.

¹¹⁸ BOEREBOOM 1923, 36-37.

Deze praktische benadering zorgde ervoor dat in 1919, het eerste wedstrijdjaar, via 42 wedstrijden reeds 9000 hectaren landbouwgrond waren hersteld.¹¹⁹ Bij de tweede reeks *Wedstrijden voor landherstel* in 1920 werden ook premies in natura uitgereikt, zoals zaden van gras, klaver en voederbieten, en 30.000 jonge fruitbomen. Verder deelde de *Bijzondere dienst* landbouwwerktuigen, vee en plantgoed van aardappelen uit aan de bevolking die naar de frontstreek en aangrenzende gemeenten terugkeerde. Het ministerie kocht ook paarden en muilezels van het gedemobiliseerde Britse leger om onder de landbouwers te verdelen. Belangrijk was dat de uitgekeerde wedstrijdpremies geen voorschot op de oorlogsschade vormden.¹²⁰

Ondanks een gebrek aan middelen en personeel startte de *Bijzondere dienst* ook nog in 1919 het herstel op van de infrastructuur zoals wegen en waterlopen. In zwaarder verwoeste gebieden vormde dit immers de voorwaarde voor privaat landherstel.

De *Wet op de herstelling der verwoeste streken* van 15 november 1919 liet het Ministerie van Landbouw toe om zijn tweesporenbeleid inzake landbouwherstel te consolideren. De 'vernielden strook', waarop deze wet van toepassing was, werd op 23 januari 1920 wettelijk vastgelegd.¹²¹ Een tiental zones van 500 tot 2000 hectare groot werden daarbij afgebakend als zwaar verwoest (fig. 3). Aan het IJzerfront ging het daarbij in het bijzonder om de overstromde gebieden aansluitend bij de IJzer, ten oosten van Sint-Joris-aan-de-IJzer (Nieuwpoort) en bij Schoorbakke (Pervijze en Schore). Voor de Ieperboog betrof dit onder meer gebieden ten noorden van de Kemmelberg en ten oosten van de dorpen Wijtschate en Mesen. De grootste gebieden vormden echter een blok tussen de dorpskernen van Boezinge, Zuidschote, Bikschote en Langemark, en een blok tussen de dorpskernen van Poelkapelle, Westrozebeke, Passendale en Zonnebeke. Soms waren (delen van) de dorpskernen inbegrepen in het gebied. Voorbeelden hiervan vormen Bikschote en Poelkapelle. In deze gebieden, kon de *Bijzondere dienst* zich in de plaats van de landbouwer stellen.

Tegelijkertijd werden de wegen en waterlopen heraangelegd en hun tracé enigszins verbeterd. Soms ging dit gepaard met een beperkte ruilverkaveling. In deze zones was de vernieling van de hoeves vermoedelijk in evenredigheid met de verwoesting van de landerijen. De grondvesten waren dan ook soms niet meer herkenbaar, waardoor werklui van de *Bijzondere dienst* restanten van belangrijke hoeves opruimden "zonder deze grondvesten van de omliggende landerijen te kunnen onderscheiden".¹²² Op deze staatswerven waren op een bepaald moment 30.000 'aardewerkers' actief, waarvan een gedeelte dagelijks vanuit het 'binnenland' pendelde. Via dit systeem had de *Bijzondere dienst* (voor de heropbouw verwoeste streken in West-Vlaanderen) tegen oudejaar 1922 18.669 hectare hersteld.¹²³

Ook legde de *Bijzondere dienst* proefvelden aan om twijfelende landbouwers te overtuigen. Zo werd voor de IJzerpolders een proefveld aangelegd nabij Schoorbakkebrug tussen Pervijze en Schore. Dat dit veld in 1920 een uitzonderlijk goede tarweoogst opbracht, bewees dat deze zoute gronden na vier jaar onderwaterzetting zeker niet onvruchtbaar waren.¹²⁴

¹¹⁹ Deelnemende landbouwers moesten lid zijn van een bestaand of nieuw opgericht verbond. Vanaf september 1919 bundelde het "*Landbouwverbond der verwoeste streek van West-Vlaanderen*", met zetel in Poperinge en onder leiding van dokter Henri Brutsaert kleinere landbouwverbanden. Carnel bespreekt onder meer wedstrijden in de gemeentes Kemmel, Nieuwkerke (Heuvelland), Mesen en Wervik. Ook in Dikkebus werden deze wedstrijden georganiseerd. Zie: CARNEL 2008, 261; VAN WALLEGHEM 2014, 625.

¹²⁰ CARNEL 2008, 263.

¹²¹ *15-11-1919 Herstelling der verwoeste streken* [online] <http://www.wederopbouw.be/wet.php?wetID=19> (geraadpleegd op 18 februari 2018); BOEREBOOM 1923, afbeelding 6; ALGEMEEN RIJKSARCHIEF BRUSSEL, Dienst der Verwoeste Gewesten, nr. 1849.

¹²² BOEREBOOM 1923, 30.

¹²³ BOEREBOOM 1923, 40-41; LITTLE 1997, 442.

¹²⁴ De toevoeging van kalk bleek een goede grondverbeteraar. BOEREBOOM 1923, 34-35.

Om het private land(bouw)herstel te bevorderen werd in de ‘vernieldde strook’ ook het landbouwherstelcontract ingevoerd, dat een eigenaar of pachter de mogelijkheid bood om tegen vergoeding zijn landerijen zelf te effenen. Aldus had een grondeigenaar of -gebruiker de keuzemogelijkheid: *“Ofwel zelf effenen en dan werd een schatter aangesteld door het ministerie van Landbouw en ontving men een contract. Ofwel laten effenen door de staat en dan was men van alle last ontslagen en de staat liet dan de werken uitvoeren door aannemers, vooral door de Boerenbond. Kleine boeren en werkvolk deden doorgaans het effenen zelf, grote boeren lieten het doorgaans over aan de staat.”*¹²⁵ Voor deze laatste bleek dit achteraf gezien niet altijd zo’n goede keuze. Bij slechte uitvoering zagen zij zich genoopt om een deel van het werk dan toch zelf te doen zonder vergoeding.¹²⁶ Gezien de trage werking van de Rechtbanken van Oorlogsschade, voorzag de wet ook dat het contract retroactief kon afgesloten en uitbetaald worden. *“In de gemeenten bij het front gelegen, waar de geleden schade min belangrijk was, hadden een groot aantal landbouwers, zonder de inrichting der openbare diensten af te wachten, zelf de hand aan het werk geslagen, hetzij met hunne eigene hulpmiddelen, hetzij met de medewerking (...) van de Belgische Heidemaatschappij, eene vertakking van den Boerenbond (...), die, vanaf de eerste jaren, grootelijks bijdroeg tot het herstellen der frontstreek”.*

Vanaf midden 1919 ontwikkelde de Boerenbond ook eigen initiatieven voor landherstel in de Verwoeste Gewesten. Hiervoor werd de Belgische Heidemaatschappij – in 1913 door de Boerenbond gesticht voor de ontginning van onbebouwde gronden – ingeschakeld. In oktober 1919 waren 1200 werklieden aan het werk op 24 plaatsen in West-Vlaanderen, maar op piekmomenten liep hun aantal op tot meer dan 7000 arbeiders. In de periode 1919-1922 saneerde de Heidemaatschappij 9375 hectare of meer dan 10% van de verwoeste landerijen en herstelde ze tevens 325 kilometer waterlopen.¹²⁷

5.5. De adoptie van gemeenten en oprichting van de Hoog Koninklijke Commissariaten

Om de wederopbouw te versnellen stelde de *Wet van 8 april 1919 nopens de nationale aanneming der gemeenten en het herstel der verwoeste gewesten*¹²⁸ gemeenten met meer dan 10% vernietigde gebouwen en een ontoereikende financiële toestand in de mogelijkheid om zich door de staat te laten adopteren. Daartoe werd de functie van Hoog Koninklijk Commissaris in het leven geroepen. In de geadopteerde gemeenten nam deze commissaris het gros van de bevoegdheden van de bestendige deputatie en de provinciegouverneur over. Het commissariaat voorzag geld voor het herstel van het openbaar domein (met inbegrip van de openbare gebouwen) en de openbare diensten in ruil voor een verregaande beslissingsmacht over de uitgaven van de gemeente in dat kader. De adoptie verplichtte de gemeenten tot het opstellen van een algemeen rooilijnenplan, een algemeen aanlegplan en een politieel bouwreglement. De achterliggende bedoeling bij deze voorschriften was om zowel de veiligheid en de hygiëne als het esthetische karakter van de uit te voeren herstellingen en bouwwerken te garanderen. De plannen en het reglement werden overigens ter goedkeuring aan de Commissaris voorgelegd, die de gemeente kon verplichten deze bij te sturen.¹²⁹

¹²⁵ VAN WALLEGHEM 2014, 624.

¹²⁶ VAN WALLEGHEM 2014, 624.

¹²⁷ Boerenbond (situering) [online], <http://www.wederopbouw.be/actor.php?actorID=4> (geraadpleegd op 29 mei 2018); DEMASURE 2014, 215-217; LUYTGAERENS 1920: De Boerenbond in West-Vlaanderen, *De Iseghemnaar* (8 mei) [online], <http://www.tenmandere.be/kranten/De%20Iseghemnaar/1920/1920-05-08> (geraadpleegd op 18 mei 2018).

¹²⁸ 08-04-1919 Aanneming van de gemeenten [online], <http://www.wederopbouw.be/wet.php?wetID=18> (geraadpleegd op 15 januari 2018).

¹²⁹ NOTEBAERT, NEUMANN & VANDEN EYNDE 1986, 40-41.

Zuid-West-Vlaanderen, met het Ieperse als kern. De Westhoek ressorteerde aldus onder drie gewesten, namelijk de 'Kuststreek' (met slechts zeven gemeentes, waaronder Westende en Nieuwpoort), de 'Noorderstreek' van West-Vlaanderen (met 57 gemeenten, in grote lijnen samenvallend met de noordelijke Westhoek en met uitlopers tot de regio Roeselare, Ardoonie en Lichtervelde) en de 'Zuiderstreek' van West-Vlaanderen (met 35 gemeenten, grotendeels samenvallend met de zuidelijke Westhoek en met uitlopers tot Menen en Avelgem).¹³³ Interministeriële Raden, samengesteld uit ambtenaren van de betrokken ministeries en van de provinciale technische dienst, ondersteunden de Hoog Koninklijk Commissariaten. Zo zetelde Léon Boereboom vanuit het Ministerie van Landbouw in de raad voor de Zuiderstreek. In deze raden hadden ook de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen, de Bond der Steden en Gemeenten en de Nationale Commissie ter Verfraaiing van het Landleven een raadgevende stem. Zo traden de architecten Jozef Viérin en Jules Coomans op namens de Koninklijke Commissie, en 'stedenbouwkundige' Huib Hoste namens de steden en gemeenten. Alfred Ronse, bekend van de publicatie *Fermes-types et constructions rurales en West-Flandre* (1918), droeg twee petjes bij de Noorderstreek: naast toegevoegd commissaris¹³⁴ was hij immers ook raadgevend lid voor de Nationale Commissie. Onderzoek naar de werkelijke impact van deze raden op de besluitvorming is niet bekend.

5.6. De Dienst der Verwoeste Gewesten

Vanaf 9 april 1919 kregen de Hoog Koninklijk Commissariaten ondersteuning van de coördinerende Dienst der Verwoeste Gewesten, die aanvankelijk onder het Ministerie van Binnenlandse Zaken (1919-1920) en later onder de Ministeries van Economische Zaken (1920-1924) en van Landbouw (1924-1926) ressorteerde. Kaderde de oprichting van deze dienst volgens artikel 1 van het oprichtingsbesluit¹³⁵ in principe binnen de adoptie van de gemeenten, haar takenpakket was echter veel ruimer. Van de dienst werd bijvoorbeeld ook verwacht het Koning Albertfonds te ondersteunen, de terugkeer van de vluchtelingen te bevorderen en herstell kredieten voor de Verwoeste Gewesten toe te kennen.¹³⁶ De bedoeling was namelijk dat ook de private wederopbouw vruchten zou plukken van de adoptie van een gemeente. Veel problemen waarvoor de wederopbouw in de Verwoeste Gewesten van meet af stond, bleven zich immers stellen. Zo bleken de voorschotten om een bouwwerf op te starten nog altijd te klein, terwijl de totale ontreding van de transportwegen en het gebrek aan bouwmaterialen en werkkrachten de kostprijs bleven opdrijven. Om grondeigenaars toch tot medewerking aan 's lands herstel aan te zetten werd door toedoen van de Dienst der Verwoeste Gewesten dan ook werk gemaakt van hogere coëfficiënten voor de premie van 'wederbelegging' in de geadopteerde gemeenten.¹³⁷ Voor het eerst werd dankzij het coördinerende initiatief van de Dienst der Verwoeste Gewesten een belangrijke voorwaarde ingevuld voor het welslagen van de maatregelen die vanaf de lente van 1919 werden genomen ter ondersteuning van de private wederopbouw. Zo maakten het tijdschrift *Beknopte Bekendmaking nopens den Dienst der*

¹³³ Dit laatste commissariaat werd pas in februari 1920 afgesplitst en onder leiding van Hendrik-Frans De Schoonen gesteld. Dokter Henri Brutsaert was één van de drie toegevoegde commissarissen. Zijn gebied omvatte 12 gemeentes, voornamelijk in de huidige fusiegemeentes Heuvelland en Ieper. Dokter Brutsaert communiceerde vaak via de plaatselijke pers. Zie: VANDEKERCKHOVE 1999, 117-118).

¹³⁴ LONCKE 2017.

¹³⁵ Deze dienst werd opgericht bij Koninklijk Besluit van 9 april 1919 en bleef functioneren tot augustus 1926. Zie: 09-04-1919 Dienst der Verwoeste Gewesten [online], <http://www.wederopbouw.be/wet.php?wetID=4> (geaadpleegd op 1 februari 2018).

¹³⁶ 09-04-1919 Dienst der Verwoeste Gewesten [online], <http://www.wederopbouw.be/wet.php?wetID=4> (geaadpleegd op 1 februari 2018); *Dienst der Verwoeste Gewesten (situering)* [online], <http://www.wederopbouw.be/actor.php?actorID=5> (geaadpleegd op 1 februari 2018).

¹³⁷ Om de hogere prijzen te compenseren gold hier coëfficiënt 3 tegenover 2,5 in een niet-geadopteerde gemeente. De inflatie dwong deze coëfficiënten echter reeds op het einde van 1920 op te trekken tot 4,5 en 4. Zie: WILLAERT 1930, 50-52.

Verwoeste Gewesten (vanaf zomer 1919) en het *Handboek van den Dienst der Verwoeste Gewesten* (1920) de geteisterde eigenaars voor het eerst wegwijs in de diverse systemen voor wederopbouw waarop ze beroep konden doen.¹³⁸

5.6.1. De gemeentemagazijnen en zelfbouwpremies

Om de schrijnende woningnood, die door de weinige barakken van het Koning Albertfonds geenszins was gelenigd, te verhelpen stelde de Dienst der Verwoeste Gewesten vanaf het voorjaar van 1919 tegen betaalbare prijzen bouwmaterialen ter beschikking van de teruggekeerde bevolking. Door rechtstreeks bij de producenten aan te kopen schakelde de Dienst der Verwoeste Gewesten immers de tussenhandel uit.

Voor de verdeling van de bouwmaterialen werd vanaf mei 1919 ook een netwerk van gemeentemagazijnen opgericht. Deze magazijnen werden uitgebaat door gemeentebesturen en hadden veelal een ruimer afzetgebied dan de eigen gemeente. De eerste magazijnen werden in Roeselare en Menen, in de periferie van de Verwoeste Gewesten, opgestart. Op het einde van 1919 waren ook in Diksmuide, Ieper, Langemark, Nieuwpoort, Vlamertinge en Veurne gemeentemagazijnen operationeel. In 1920 werd dit netwerk nog uitgebreid tot onder meer Lo, Kortemark, Nieuwkerke, Middelkerke, Westende en Passendale (fig. 15).¹³⁹ In deze magazijnen werden onder meer timmerhout, baksteen, pannen, cement, kalk, nagels, verven, vensterglas, stopverf, zink en asfaltpapier, ijzer voor beton en ijzeren liggers en cementbuizen aangeboden.¹⁴⁰ Ook kolen en cokes werden er verkocht. Het assortiment was echter niet in alle magazijnen gelijk.¹⁴¹

Om de aanvoer van de bouwmaterialen te faciliteren werd in de zomer van 1919 binnen de Dienst der Verwoeste Gewesten een 'Vervoerdienst' opgericht.¹⁴² Deze dienst, met hoofdzetel in Roeselare en "*mindere autostands*" in onder meer Vlamertinge, Veurne, Sint-Idesbald en Menen, zette niet alleen in op het wegverkeer met vrachtwagens, maar herstelde ook het Decauville-spoornet (met smalsporen van 60 cm breed) dat tijdens de oorlog in het frontgebied was aangelegd. De betrachting was immers om bouwmaterialen naar "*de verste van de gewone wegen afgelegen plaatsen*" te transporteren.¹⁴³ Aan aannemers werd de mogelijkheid geboden de gemakkelijk aanpasbare Decauville-sporen te huren.¹⁴⁴ In het najaar van 1919 beschikte de transportdienst reeds over 260

¹³⁸ Het eerste nummer van "*Beknopte Bekendmaking nopens den Dienst der Verwoeste Gewesten*" verscheen op 15 augustus 1919. Het "*Handboek van den Dienst der Verwoeste Gewesten*" werd uitgegeven in 1920. Tijdschrift en handboek bieden ook informatie over de werking van andere diensten, zoals de Rechtbanken van Oorlogsschade.

¹³⁹ Langemark is een deelgemeente van Langemark-Poelkapelle, Vlamertinge van Ieper, Lo van Lo-Reninge, Nieuwkerke van Heuvelland, Westende van Middelkerke en Passendale van Zonnebeke.

¹⁴⁰ In eerder zeldzame gevallen werden ook gebinten en pompen aangeboden.

¹⁴¹ S.N. 1920a, 181.

¹⁴² S.N. 1919: Voor de geteisterde Gemeenten – Inlichtingen nopens de Gemeentemagazijnen, *De Poperinghenaar* (14 september) [online], <http://www.historischekranten.be> (geraadpleegd op 25 februari 2018); BAERT 2009, 30; NOTEBAERT A., NEUMANN C. & VANDEN EYNDE W. 1986: *Inventaris van het archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, Brussel, Algemeen Rijksarchief, p. 46-47; S.N. 1920a, 180-181.

¹⁴³ De transportdienst nam dit spoornet in het najaar van 1919 over van het Ministerie van Oorlog. Het ging meer bepaald over het Engelse en het Belgische Decauville-spoornet. Zo ontstond een netwerk van 500 kilometer spoor.

Zie: S.N. 1919: Voor de geteisterde Gemeenten – Inlichtingen nopens de Gemeentemagazijnen, *De Poperinghenaar* (14 september) [online], <http://www.historischekranten.be> (geraadpleegd op 25 februari 2018); S.N. 1919a, 28-29; S.N. 1919b, 118-119; S.N. 1919e, 289 (kaart); VANDEKERCKHOVE 1999, 109.

¹⁴⁴ Dit blijkt onder meer uit de briefwisseling tussen de vervoerdienst en het bedrijf Batteauw, Van Overmeire & Devos uit Oudenaarde. In een brief van 25 mei 1922 vroeg de vervoerdienst DVG aan het bedrijf om de door hen

vrachtwagens en trekmotors met sleepwagens.¹⁴⁵ Ondanks deze inspanningen bleven de vernielde infrastructuur en gigantische hoeveelheden voor transportproblemen zorgen. Alleen reeds aan bakstenen moesten er tussen 1 januari 1920 en 30 juni 1922 zes miljard stuks worden geleverd. In de *Beknopte Bekendmaking* van februari 1920 stond dan ook te lezen dat de “*Dienst der Verwoeste Gewesten de praktische middelen [bestudeerde] om de steenen, in den loop van het laatste jaargetijde door de steenbakkers der kust vervaardigd, op het terrein waar men ze nodig heeft te voeren.*”¹⁴⁶ Soms verliep de levering van bakstenen ook buiten de gemeentemagazijnen om door, waar mogelijk, plaatselijk een steenbakkerij op te starten. In Nieuwkerke (Heuvelland) bijvoorbeeld keurde het gemeentebestuur in oktober 1920 de oprichting van een permanente steenbakkerij in het dorpscentrum goed. Enkele maanden later werd ook een exploitatievergunning voor één seizoen gegeven aan een steenbakkerij.¹⁴⁷

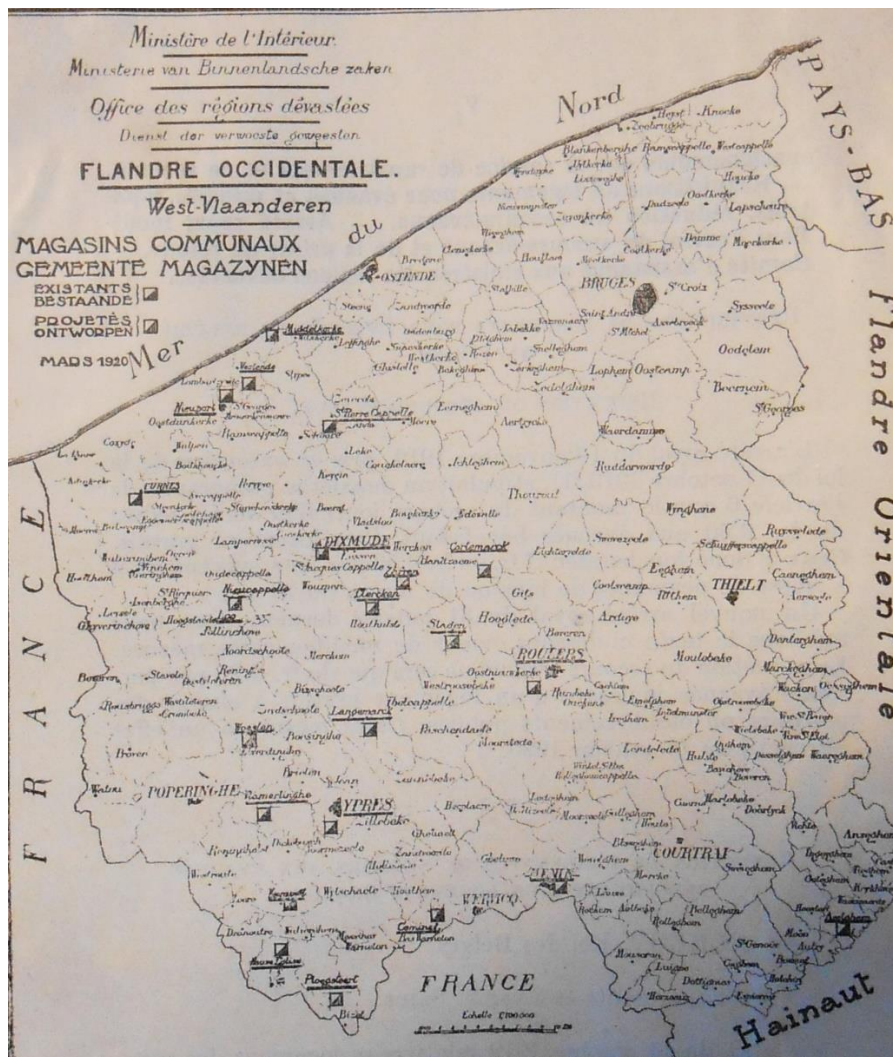

Fig. 15: kaart met het netwerk van gemeentemagazijnen in (de Verwoeste Gewesten van) West-Vlaanderen (Algemeen Rijksarchief, Dienst der Verwoeste Gewesten).

gepacht Decauvillespoorlijn te verleggen. De Britse dienst voor militaire begraafplaatsen wou immers ‘Bedford house’ definitief inrichten, en de spoorlijn vormde daar een obstakel voor. Zie: ALGEMEEN RIJKSARCHIEF BRUSSEL, Dienst der Verwoeste Gewesten, nr. 4105.

¹⁴⁵ S.N. 1919a, 28-29; S.N. 1919b, 118-119; S.N. 1919e, 289 (kaart); VANDEKERCKHOVE 1999, 109.

¹⁴⁶ Deze oprichting staat van het Middenbureau staat mogelijk in verband met de *wederopbouw door de staat*. Zie: S.N. 1920i, 101-102; S.N. 1919g, 153-155; S.N. 1920j, 103-106 (kaart van provincie West-Vlaanderen met magazijnen); S.N. 1920a, 97.

¹⁴⁷ CARNEL 2002, 97.

Het netwerk van gemeentemagazijnen maakte ook de invoering mogelijk van de zelfbouwpremie voor semi-permanente woningen die op 15 maart 1920 werd bekendgemaakt door de Dienst der Verwoeste Gewesten. Dankzij dit premiestelsel ontving een getroffen eigenaar een zelfbouwpremie van 3000 frank om bouwmaterialen in een gemeentemagazijn aan te kopen. Om de definitieve wederopbouw niet te hypothekeren moesten deze semi-permanente woningen buiten het dorp gebouwd worden op onbebouwde gronden.¹⁴⁸

Blijkens de communicatie van Toegevoegd Koninklijk Commissaris Brutsaert, zoals gebruikelijk via een lokale krant, gold de toelage voor tijdelijke woningen tot het einde van 1920 ook voor het bouwen van stallen en wagenhuizen. Nu hun land geëffend was en er opnieuw vee was, hielp deze toelage de landbouwers in de aangenomen gemeenten van West-Vlaanderen om de oogst op te slaan en het vee te stallen. De stallen moesten niet enkel aan de algemene regels van de zelfbouwpremie, maar ook aan de gezondheidsleer voor dieren voldoen. Dit betekende: “*wel verlicht en wel verlucht zijn, tamelijk hoog van steke en van een vervangput voorzien*”.¹⁴⁹ Deze tijdelijke woningen en landgebouwen vormden soms de eerste wederopbouwfase op een hoeve. Bij de definitieve wederopbouw kon de voorlopige woning dan hergebruikt worden voor de landbouwuitbating. Bij de inventarisatie van wederopbouwhoeves in 2015-2017 zijn nog enkele voorbeelden gerepertorieerd van definitief heropgebouwde hoeves waarbij achter de hoeve een verbouwde semi-permanente woning of stal bewaard is. Zo is op een hoeve aan de Zandvoordestraat 16 in Geluveld (Zonnebeke) centraal op het erf nog een vervallen barak gelegen (fig. 16). Het rechthoekig gebouwtje bestaat grotendeels uit een vakwerkgeraamte, opgevuld met geeloranje baksteen, gevat onder een pannen zadeldak. Binnenin is een bakoven bewaard.

Fig. 16: de barak op de hoeve in de Zandvoordestraat 16 in Geluveld (Onroerend Erfgoed).

¹⁴⁸ Van deze percelen moest de bouwheer wel een eigendomstitel of cijnspacht kunnen voorleggen. Zie: VAN WALLEGHEM 2014, 626.

¹⁴⁹ BRUTSAERT H. 1920: Voor de verwoeste streek, *De Poperinghenaar* (29 augustus) [online], <http://www.historischekranten.be> (geraadpleegd op 2 mei 2018).

5.6.2. De Bouwdienst van de Dienst der Verwoeste Gewesten

Bij de meeste maatregelen om de wederopbouw te stimuleren lag de nadruk op het herstel van eigendommen. Landbouwers die niet over een eigendomstitel beschikten, bleven in de kou staan. De Dienst der Verwoeste Gewesten was dan ook erg somber gestemd over de wederopbouw van werkmanswoningen en kleine pachthoeves in de zwaar verwoeste gemeentes. Deze huurwoningen verkeerden in 1914 in een erbarmelijke toestand en hadden geen enkel wooncomfort. *“De eigenaars zouden zonder groote geldelijke verliezen, op die plaats geene woningen, die aan de voorschriften van hygiëne en hedendaagsche techniek beantwoorden, kunnen bouwen”*. De vrees was bijgevolg reëel dat eigenaars de wederbeleggingspremie afwezen en de ontvangen schadevergoeding elders investeerden. De nefaste gevolgen voor de heropbloei van de Verwoeste Gewesten lieten zich raden, zowel voor de stad als voor het platteland. Het niet-heropbouwen van werkmanswoningen impliceerde immers de teloorgang van de nijverheidscentra. Daarnaast vormden het niet-ontginnen van de landerijen en het niet-heropbouwen van de hoeves zowel een agrarisch als een sociaal probleem doordat pachters-landbouwers en oudstrijders zich niet (opnieuw) in de verwoeste streek konden vestigen. Om dit scenario te vermijden zette de Dienst der Verwoeste Gewesten vanaf de zomer van 1919 een grootschalig overheidsprogramma op om tweeduizend werkmanswoningen en evenveel pachthoeves te bouwen. Gewonnen voor deze grootschalige bouwprojecten met de overheid als bouwpromotor gaf Charles de Broqueville als minister van Binnenlandse Zaken de dienst toestemming om 12.000 hectare in de Verwoeste Gewesten aan te kopen en binnen haar organisatie een Bouwdienst op te richten. Directeur werd architect en stedenbouwkundige Raphaël Verwilghen.¹⁵⁰ Door het bouwen in serie, dat daarenboven in grote pakketten werd aanbesteed, werd de bouwkost gereduceerd: de kostprijs van een werkmanswoning werd geschat op ongeveer 10.000 frank, deze van een kleine pachthoeve van vijf hectare rond de 30.000 frank. Voor de hoeves werden typeplannen opgemaakt door architect Léon Gras¹⁵¹ van de afdeling architectuur van de Bouwdienst.¹⁵² Het doelpubliek voor de pachthoeves bestond uit oud-landbouwers die tijdens de oorlog als soldaat of burger geleden hadden. De meesten kwamen uit de streek zelf, maar een aantal was afkomstig van verder gelegen regio's. Bedoeling was dat de werkmanswoning of de landbouwer op termijn de woning of de hoeve kon kopen.¹⁵³

Door de parlementsverkiezingen van 19 november 1919 werd dit initiatief echter grotendeels onderuit gehaald. Jules Renkin (1862-1934), als nieuwe minister van Binnenlandse Zaken bevoegd voor wederopbouw¹⁵⁴, was noch de tuinwijkgedachte noch de land(bouw)hervorming die de bouw van pachthoeves door de staat veronderstelde, genegen. Volgens hem moesten de vooroorlogse eigendomsstructuren gerespecteerd worden. Mede daarom gaf hij voorrang aan het in situ herstel van de vooroorlogse woningen en hoeves. De bouw van werkmanswoningen en pachthoeves werd uitgesteld om *“den heropbouw niet [te] belemmeren”*. Omdat intussen diverse werven waren opgestart, werd toch een gereduceerd aantal tuinwijken gerealiseerd, waaronder de tuinwijk 'Batavia' in Roeselare.¹⁵⁵ Wat de bouw van pachthoeves door de staat betrof maakte Henri Jaspar, die in juni

¹⁵⁰ Raphaël Verwilghen werd bij Koninklijk Besluit van 18 november 1919 aangesteld als directeur van de Bouwdienst, die vanaf december 1919 actief werd. Zie: ZAMPA 2003, 282.

¹⁵¹ Léon Gras was tevens lid van de Nationale Commissie ter Verfraaiing van het Landleven.

¹⁵² In *Un Manuel de Génie rural* van Léon Gras (in 1919 door de Dienst der Verwoeste Gewesten uitgegeven) lag de nadruk op de hygiëne en de verluchting van de stallen. Een typeplan naar ontwerp van Léon Gras van een hoeve van 10 hectare is afgebeeld in *Resurgam*. Bij deze kleine hoeve van het langgeveltype zijn de stallen en een kleine schuur geïncorporeerd onder een lager zadeldak. Regionalistische kenmerken zijn de tuitgevels met aandaken en vlechtingen. Zie: GRAS 1921, 181-187; S.N. 1922; SMETS 1985, 178.

¹⁵³ S.N. 1919b, 115-118; S.N. 1919c, 230-235; NEUMANN 1986, 47; ZAMPA 2003, 282.

¹⁵⁴ De katholiek-liberale-socialistische regering Delacroix II is aan de macht van 2 december 1919 tot 3 november 1920. Na onenigheid met de regering moet minister Renkin op 2 juni 1920 ontslag nemen. Zie: S.N. 2018: Jules Renkin [online], http://www.odis.be/lnk/PS_4770 (geraadpleegd op 2 oktober 1918).

¹⁵⁵ S.N. 1920b, 83-85.

1920 Renkin was opgevolgd, in september 1920 gewag van een “*contract voor den heropbouw van 400 landhoven in West-Vlaanderen*”. De bouw van 150 hoeves was inmiddels reeds begonnen en een aantal ervan waren zelfs reeds voltooid en bewoond.¹⁵⁶ Voorbeelden van dit type pachthoeve zijn voor zover bekend echter niet meer bewaard.

5.6.3. Het systeem Renkin of de wederopbouw door de staat

In de plaats wou Jules Renkin als minister van Binnenlandse Zaken werk maken van een versnelde wederopbouw van de particuliere eigendommen in de Verwoeste Gewesten door de staat een actievare rol toe te bedelen. Ondanks alle initiatieven was de toestand in de Verwoeste Gewesten immers nog altijd desastreus. Eén van de belangrijkste redenen haalde Gustave Bruneel de la Warande, grootgrondbezitter en burgemeester van Kemmel¹⁵⁷, aan in zijn tussenkomst in de senaat op 22 januari 1920. Volgens hem zorgde vooral de nefaste versnippering van de bevoegdheden in de Verwoeste Gewesten ervoor dat vele maatregelen hun effect misten. De oprichting van de Dienst der Verwoeste Gewesten en de Hoog Koninklijk Commissariaten zag hij als een eerste stap in de richting van een eengemaakt bestuur, maar beide instanties waren volgens hem nog te veel afhankelijk van de diverse ministeries.¹⁵⁸ Blijkbaar legde senator Bruneel met zijn pleidooi de vinger op de wonde. Nog hetzelfde jaar werd het wederopbouwbeleid met de Dienst der Verwoeste Gewesten overgeheveld van het Ministerie van Binnenlandse Zaken naar het Ministerie van Economie, dat reeds voor de uitbetaling van de vergoedingen bevoegd was. In de plaats van Henri Jaspar werd Aloïs Van de Vyvere (1871-1961), en dit tot 1924, bevoegd voor de wederopbouwproblematiek.¹⁵⁹

Tot het einde van zijn ambtstermijn, op 2 juni 1920, maakte minister Renkin werk van de daadwerkelijke staatstussenkomst die de wederopbouw van particuliere eigendommen in de Verwoeste Gewesten volgens hem vereiste. Ondanks de voorschotten door het Verbond der Samenwerkende Vennootschappen voor Oorlogsschade bleven er zich immers op het bouwterrein grote problemen stellen. De verwoestingen waren zo groot dat de aannemers geen basisprijzen konden berekenen en de publieke opinie vreesde dat “*de voorgestelde coëfficiënten*” niet in overeenstemming waren met “*de buitengewoon hoge prijzen*”.¹⁶⁰ Vanaf januari 1920 bood de staat dan ook aan om voor rekening van de getroffen eigenaar “*een identiek of gelijkwaardig gebouw, als datgene welk de geteisterde vóór den oorlog bezat*” te bouwen. Bij plaatsbezoeken in de Verwoeste Gewesten maakten de Hoog Koninklijk Commissarissen en ook de minister volop promotie voor dit systeem van *wederopbouw door de staat*, dat blijkbaar voor veel getroffen eigenaars een aantrekkelijk

¹⁵⁶ Dit wordt in 1923 bevestigd door Raphaël Verwilghen. “*In mei 1920 werd met een groep aannemers, gekend onder den naam ‘L’entreaide’, een Amerikaansch kontrakt gesloten voor den heropbouw van niet minder dan 400 hofsteden.*” Alleen dergelijk grootschalig bedrijf was in staat om tussen de verwoesting kantienen en verblijfplaatsen voor de werklieden in te richten, en een spoornet aan te leggen om de her op te bouwen hofsteden te verbinden. In de herfst van 1920 kon de bezoeker met verrassing “*die roode daken zien schitteren in dit uitgestrekte domein van verwoestingen*”. Zie : VERWILGHEN 1923a, 70-71 ; S.N. 1920e, 638.

¹⁵⁷ Kemmel is een deelgemeente van Heuvelland.

¹⁵⁸ Bruneel pleitte voor het behandelen van de Verwoeste Gewesten als een kolonie met een eengemaakte machtsstructuur. De tussenkomst van Bruneel werd geciteerd in “*De Poperinghenaar*” van 15 februari 1920. Zie: S.N. 1920: Séance du jeudi 22 janvier 1920 [online], https://www.senate.be/www/?Mival=/index_senate&MENUID=24400&LANG=n (geraadpleegd op 3 mei 2018); VANDEKERCKHOVE 1999, 118-119.

¹⁵⁹ Vanaf 20 november 1920 werd Henri Jaspar minister van Buitenlandse Zaken in de nieuwe regering van nationale eenheid onder leiding van Carton de Wiart. Deze regering bracht wederopbouw onder het Ministerie van Economie. Zie: CARNEL 2002, 148; S.N. 2018: Henri Jaspar [online], http://www.odis.be/lnk/PS_7443 (geraadpleegd op 2 oktober 2018); S.N. 2018: Aloïs Van de Vyvere [online], http://www.odis.be/lnk/PS_4210 (geraadpleegd op 2 oktober 2018).

¹⁶⁰ VERWILGHEN 1923a, 64.

perspectief bood. Tijdens zijn ronde van Vlaanderen in het voorjaar van 1920 beloofde minister Renkin bovendien een voltooiing van de wederopbouw via dit stelsel binnen drie jaar.¹⁶¹ In de praktijk kende het systeem van *wederopbouw door de staat* echter evenzeer lange afhandelingstermijnen. Omdat de Dienst der Verwoeste Gewesten zich bewust was van de te lange wachttijden, maakte een omzendbrief van juni 1921 dan ook melding van een voorschottenregeling om alvast de bouw van een stal mogelijk te maken als de volledige wederopbouw van de hoeve tegen de winter niet haalbaar was.¹⁶²

Belangrijk voor het succes van de formule *wederopbouw door de staat* was waarschijnlijk ook het feit dat de overheid het ruimen van het onbruikbaar oorlogspuin of militaire verdedigingswerken op het bouwterrein op zich nam als voorbereiding op de effectieve wederopbouw. In de voorheen gelanceerde systemen om de private wederopbouw te stimuleren werden de opruimingskosten immers buiten beschouwing gelaten. Voorts legde de *wederopbouw door de staat* een zekere soepelheid aan de dag: een getroffen eigenaar kon op zijn verzoek één groot huis laten vervangen door twee of meer kleinere constructies, of omgekeerd. Ook mocht hij een groter gebouw dan voor de oorlog laten bouwen, als hij de meerkosten bijpaste.¹⁶³

Het richtsnoer van de Hoog Koninklijk Commissariaten

Het systeem *Renkin*, waarbij niet de getroffen eigenaar maar de staat als bouwheer optrad, betekende een heuse ommezwaai. Deze formule werd echter het slachtoffer van haar succes. De opruiming van de puinen, en vermoedelijk ook de massale intekeningen en de ingewikkelde procedure zorgden voor een administratieve flessenhals bij (de Bouwdienst van) de Dienst der Verwoeste Gewesten. Bij *wederopbouw door de staat* controleerde een architect van de Dienst der Verwoeste Gewesten de bouwplannen, de bestekken en de lastenboeken die door een private architect werden voorgelegd.¹⁶⁴ De Hoog Koninklijk Commissaris of zijn toegevoegde had evenwel het laatste woord over de goedkeuring. Volgens het tijdschrift van de dienst werden daarbij meer specifiek drie criteria gehanteerd.

Een eerste criterium was de gelijkwaardigheid tussen het te herbouwen en het vernielde gebouw. Voor de "*nederigste gebouwen*" werd echter van dit principe afgeweken, omdat bij de wederopbouw "*een minimum van gerieflijkheid*" werd nagestreefd, "*hoe ellendig ook de vernielde woonst*".¹⁶⁵

In tweede instantie hing de goedkeuring van het bouwdoossier af van een aantal technische eisen. Deze betroffen in het bijzonder de afmetingen van deuren, vensters en trappen, die "*zoveel mogelijk naar een standaardtype [moesten] uitgevoerd worden*". In het *Handboek van den Dienst der Verwoeste Gewesten* (1920) werden daartoe in totaal elf platen opgenomen van standaarddeuren, -vensters, -

¹⁶¹ CARNEL 2002, 48; BRUTSAERT 1923, 24.

¹⁶² "*De voorschotten alzoo bekomen, zullen later afgerekend worden wanneer de Staat de gansche hoeve zal herbouwen.*" BRUTSAERT H. 1921: *omzendbrief*. In: *De Poperinghenaar* (5 juni) [online], <http://www.historischekranten.be> (geraadpleegd op 18 mei 2018).

¹⁶³ Niet gedateerde brochure "*Herstel der Verwoeste Gewesten – Inlichtingen voor het herstel en den heropbouw der vernielde gebouwen*", uitgegeven door het Hoog Koninklijk Commissariaat van Veurne. [Http://www.wederopbouw.be/stuk.php?stukID=145](http://www.wederopbouw.be/stuk.php?stukID=145). Heropbouw der door den oorlog beschadigde of vernielde gebouwen van bijzonderen, Beknopte bekendmaking nopens den Dienst der Verwoeste Gewesten, februari 1920, p. 86-89. In de inventaris van de Dienst der Verwoeste Gewesten vindt men in veel gemeentes inderdaad dossiers terug over opruimingswerken van bijvoorbeeld bunkers. Het is niet duidelijk of bij deze opruimingswerken effectief ook werklozen werden ingezet.

¹⁶⁴ S.N. 1920c, 88 (tekst 19 januari 1920).

¹⁶⁵ S.N. 1920c, 88 (tekst 19 januari 1920).

luiken en -(schuur)poorten.¹⁶⁶ Als voordeel van deze standaardisatie wees de Dienst der Verwoeste Gewesten op de goedkopere prijzen, de vluigere levering uit voorraad en de vereenvoudigde opmaak van bouwplannen, waardoor vertragingen bij de wederopbouw konden voorkomen worden. Het *Handboek* bevatte ook aanbevelingen voor het plaatsen van de standaarddeuren en -vensters.

Een derde, belangrijk aandachtspunt betrof tenslotte “*het algemeen uitzicht van den bouw, onder oogpunt van aethetica en onder harmonisch oogpunt met de omringende gebouwen*”. Dit criterium werd weliswaar niet expliciet vermeld op de door de Hoog Koninklijke Commissarissen verspreide aanplakbiljetten¹⁶⁷ of in de aankondiging van de *wederopbouw door de staat* in de *Beknopte Bekendmaking nopens den Dienst der Verwoeste Gewesten* (tekst 19 januari 1920). Vermoedelijk was het regionalisme als dominante architecturale stroming zo evident voor de Dienst der Verwoeste Gewesten, dat dit niet hoefde geëxpliciteerd te worden. Enkel voor schoolgebouwen benadrukte het *Handboek* deze schoonheidsleer en aanpassing aan de omgeving. Als stijl werd voor deze officiële gebouwen de “*bouwtrant der streek*” aanbevolen, maar “*stijl en versiering*” bleven wel ondergeschikt aan “*de regelen van de gezondheidsleer, de opvoedkunde en de bouwkunst*”.¹⁶⁸ De mate waarin de Hoog Koninklijke Commissarissen aandrongen op een regionalistische of streekgebonden uitwerking van de hoeves, laat zich in dit stadium van archivalisch onderzoek niet achterhalen. Vermoedelijk lag het accent van de Dienst der Verwoeste Gewesten en de Hoog Koninklijke Commissarissen minstens evenzeer op het financiële aspect (de gelijkwaardigheid met het vooroorlogse gebouw) en het technische aspect (hygiëne, comfort en rentabiliteit).

Door de opdeling van de Verwoeste Gewesten in vijf of zes streken of commissariaten is er de facto sprake van een decentralisatie van de beslissingsbevoegdheden. Vanuit een beperkt, steekproefgewijs archiefonderzoek ontstaat de indruk dat elk commissariaat zijn eigen accenten legde. Zo werd bij het Hoogcommissariaat voor de Kuststreek een “Bijzonder Lastenkohier nr. 70” in gebruik.¹⁶⁹ In het Ieperse lijkt dan weer de nadruk gelegd te worden op het gebruik van mechanische dakpannen.¹⁷⁰ Vermoedelijk genoten de architecten een vrij grote vrijheid op het esthetische vlak. Binnen deze vrijheid legden diverse architecten eigen typologische en stilistische accenten bij de wederopbouw van hoeves. Kanttekeningen van de Hoog Koninklijke Commissaris bleven evenwel mogelijk. Zo suggereerde hij bij de wederopbouw van de hoeve Seys in Esen: “*Bede veel meer scheute aan de daken van woning en stalling te geven*”. Bijkomend werd gevraagd om de deur- en vensteropeningen een andere vorm te geven: een “*paanderboog*” (of korfboog) genoot de voorkeur boven een hoefijzerboog. “*Het algemeene zou erbij winnen en er zou meer kalmte zijn in het karakter van de gevels*”.¹⁷¹

¹⁶⁶ Deze platen konden ook afzonderlijk gekocht worden bij de Bouwdienst van de Dienst der Verwoeste Gewesten.

¹⁶⁷ Deze aanplakbiljetten droegen de titel *Heropbouwen door den staat, van door oorlogsfeiten beschadigde of vernielde gebouwen*.

¹⁶⁸ Hoofdstuk VIII in het *Handboek* is gewijd aan “*Schoolinrichting*”, artikel 5 aan “*Bouwwijze*”. Zie: S.N. 1920a, 206-207. De wederopbouw van kerken wordt in het *Handboek* grotendeels buiten beschouwing gelaten, wellicht omdat hier het advies van de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen erg belangrijk was.

¹⁶⁹ Dit werd onder meer gebruikt bij het dossier voor de hoeve ‘De Roode Poort’* in Westende. Mogelijk was het oorspronkelijk Lastenkohier nr. 58. “Nr. 58” is getikt, maar doorschrapt en vervangen door “70” (in pen). Zie: ALGEMEEN RIJKSARCHIEF BRUSSEL, Dienst der Verwoeste Gewesten, nr. 12468.

¹⁷⁰ In het Ieperse zijn de daken van hoevegebouwen meestal gedekt met mechanische pannen. In de kuststreek daarentegen treft men meestal zogenaamde Vlaamse of Boomse pannen op de daken van wederopbouwhoeves aan. Een aanwijzing om dit verschil te verklaren vindt men mogelijk in een brief van 15 december 1921 van de Toegevoegd Koninklijk Hoogcommissaris aan het bedrijf Batteauw, Van Overmeire & Devos. De commissaris dreigde ermee de betalingen stop te zetten als het bedrijf nog langer Boomse pannen gebruikte bij huizen op de dorpsplaats van Voormezele (Ieper). Zie: ALGEMEEN RIJKSARCHIEF BRUSSEL, Dienst der Verwoeste Gewesten, nr. 4105.

¹⁷¹ HOUBEN 2017, 123-124.

Wederopbouw met een bouwmeester

De keuze van de bouwmeester lag bij *wederopbouw door de staat* in principe bij de eigenaar, maar meer dan eens liet deze de aanstelling ervan over aan de Hoog Koninklijk Commissaris. Het gebrek aan architecten in de Westhoek en de onbekendheid van eigenaars (met het werken) met een architect speelde hierbij wellicht een rol. De Hoog Koninklijk Commissarissen of Toegevoegde Koninklijk Commissarissen hadden namelijk ook de bevoegdheid om een bouwmeester aan te duiden voor een dorp of voor een groep van dorpen.¹⁷² Deze architect – die zich bij voorkeur in het dorp vestigde en er ook spreekuren had – stond dan in voor het rooilijnenplan, de openbare gebouwen, en de private woningen en hoeves, waarvan de eigenaars zelf geen architect hadden gekozen. Zo werden bijvoorbeeld de architecten Théodore Raison (Brugge), René Buyck (Brugge) en Franz Tilley (Brussel) aangesteld voor respectievelijk Schore, Kaaskerke en Nieuwkerke. Om aan het tekort aan bouwmeesters te verhelpen riepen de Hoog Koninklijke Commissarissen de Société Centrale d'Architecture de Belgique op om confraters naar de Westhoek te sturen. Ook de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen, de Bond der Steden en Gemeenten en de Nationale Commissie voor de Verfraaiing van het Landleven werden om namen gevraagd.¹⁷³ Na enige tijd schreven sommige architecten uit eigen beweging (pas) aangenomen gemeentebesturen aan in verband met de opmaak van een rooilijnenplan of adverteerden ze in de Westhoekpers. Dit leverde de Antwerpse architect Gustave Fierens alvast de opdracht op om de hoeve 'Poorthof' in Dranouter herop te bouwen.¹⁷⁴ De urgentie kennende beloofden sommige architecten, zoals de Roeselaarse architect Henri Buytaert-Reynaert met zijn slogan "*voor den zomer nog?*", in hun advertentie zelfs een snelle afhandeling van wederopbouw dossiers.¹⁷⁵ Uiteindelijk werden architecten uit heel Vlaanderen en zelfs Brussel in de Verwoeste Gewesten aan het werk gezet.

De bouwmeesters van de wederopbouw: een herkenbare hoevetynologie

Op basis van het archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten waren er ongeveer 330 architecten betrokken bij de *wederopbouw door de staat*. Sommigen lieten een gevarieerd oeuvre na in de Westhoek, bestaande uit openbare gebouwen (kerken, pastorieën, scholen, het nieuwe gebouwentype van het gemeentehuis), burgerhuizen en hoeves, andere bouwden bijna enkel hoeves of openbare gebouwen. Van alle architecten kwam het grootste deel uit de provincie West-Vlaanderen (160, bijna de helft). Daarnaast valt vooral het hoge percentage Brusselse architecten op (101, bijna één op drie). Er waren bijna dubbel zoveel Oost-Vlaamse (19) als Antwerpse (11) architecten.¹⁷⁶ Sommige architecten lieten een gevarieerd oeuvre na, bestaande uit openbare gebouwen (kerken, pastorieën, scholen, het nieuwe gebouwentype van het gemeentehuis), burgerhuizen én hoeves. Andere hebben een eenzijdiger oeuvre, en bouwden bijvoorbeeld bijna

¹⁷² Van Wallegghem bevestigt de aanduiding van een "*bijzonder architect*" voor elke gemeente. In de Zuiderstreek van West-Vlaanderen konden de geteisterden wekelijks "*de bouwkundigen door den staat gelast, met den heropbouw hunner woningen*" raadplegen. Zo had architect Franz Tilley voor de dorpen Nieuwkerke, Dranouter en Wulvergem spreekuren in het gemeentehuis van Nieuwkerke. In Dikkebus en Vlamertinge kon men te rade gaan bij architecten Veraart & Richir, die men op een ander moment ook kon spreken op het Hoog Koninklijk Commissariaat in Ieper. Ook inwoners van Kemmel en Loker konden Alexis Dumont of zijn afgevaardigde ontmoeten in hun dorp, bijvoorbeeld in de Engelse club van Kemmel. Zie: VAN WALLEGGHEM 2014, 624); S.N. 1920c, 88 (tekst 19 januari 1920); S.N. 1920: *Zuiderlijke streek van West-Vlaanderen – Gebied Poperinghe – Bericht*, De Poperinghenaar (16 mei) [online], <http://www.historischekranten.be> (geraadpleegd op 03 oktober 2018).

¹⁷³ CORNILLY 2009, 121.

¹⁷⁴ Het ontwerp de hoeve dateert van 1922. Verder was architect Fierens weinig betrokken bij de wederopbouw: verder zijn van hem slechts drie heropgebouwde burgerhuizen in Ieper bekend. Zie: AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2017: *Hoeve Poorthof* [online], <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/erfgoedobjecten/32666> (geraadpleegd op 14 mei 2018); CORNILLY 2009, 124-125.

¹⁷⁵ CORNILLY 2009, 125; NOTEBAERT, NEUMANN & VANDENEYNDE 1986, 98.

¹⁷⁶ Van 37 architecten is de vestigingsplaats niet bekend. Zie: VAN IMPE & ANSEEUW 2010, 4-5.

enkel hoeves, burgerhuizen óf openbare gebouwen. In deze studie wordt gefocust op architecten die werkzaam waren in de Verwoeste Gewesten van West-Vlaanderen, het gebied met de hoogste vernietigingsgraad, én (ook) hoeves ontwierpen.

Herkomst	Naam	Actieterrein wederopbouw ¹⁷⁷
uit Verwoeste Gewesten		
Komen / Comines	Maurice Dujardin ¹⁷⁸	Hollebeke, Beselare, Zandvoorde, ...
Ieper	Cyrille Schmidt ¹⁷⁹	Bikschote, Boezinge, Brielen, Dikkebus, Zillebeke, Dranouter, Voormezele, ...
Veurne	Camille Van Elslande	Kaaskerke, Lampernisse, Pervijze, Sint-Jacobskapelle, Merkem, Nieuwpoort, Ramskapelle, ...
buiten Verwoeste Gewesten		
Gistel	Gédéon De Backere	Beerst ¹⁸⁰ , Keiem, Leke, ..
Roeselare	Ernest Apers	Roeselare, Moorslede, Staden, Ledegem, ...
	Henri Buytaert-Reynaert	Beveren, Roeselare, Moorslede, Staden, Pervijze, Langemark, ...
Izegem	Louis Verstraete	Elverdinge, Vlamertinge, Voormezele, Ieper, Wulvergem, ...
Moeskroen / Mouscron	Marcel Hocepied	Kemmel, Wulvergem, Bikschote, Ieper, Boezinge, ...
Brugge	René Cauwe	Ieper, Moorslede, Zonnebeke, Passendale, Woumen, Houthulst, ...
	Huib Hoste ¹⁸¹	Esen, Zonnebeke, ...
	Théodore Raison	Bikschote, Beerst, Esen, Keiem, Leke, Merkem, Staden, Mannekensvere, Schore, Sint-Pieterskapelle, Westende, ...
Brussel en omgeving	Georges Hendrickx ¹⁸²	Sint-Joris, Wulpen, Slijpe, ...
	V. Degand	Beselare, ...
	Fernand Petit & Jacques Obozinski	Esen, Keiem, Kemmel, Merkem, ...
	Hippolyte Steels	Beerst, Diksmuide, Langemark, Klerken, ...
	Franz Tilley	Dranouter, Kemmel, Wulvergem, Nieuwkerke, Vlamertinge, ...
	Ernest Richir & Guillaume Veraart	Ieper, Vlamertinge, Dikkebus, ...

¹⁷⁷ Hieronder worden de actuele fusiegemeentes aangegeven (fusies jaren 1970):

Merkem en Klerken: fusiegemeente Houthulst; Beerst, Esen, Keiem, Leke, Kaaskerke, Lampernisse, Pervijze, Sint-Jacobskapelle en Stuivekenskerke: fusiegemeente Diksmuide; Ramskapelle en Sint-Joris: fusiegemeente Nieuwpoort; Dranouter, Kemmel, Loker, Wulvergem en Nieuwkerke: fusiegemeente Heuvelland; Boezinge, Brielen, Dikkebus, Vlamertinge, Voormezele en Zillebeke: fusiegemeente Ieper; Bikschote en Langemark: fusiegemeente Langemark-Poelkapelle; Mannekensvere, Schore, Sint-Pieters-Kapelle en Westende: fusiegemeente Middelkerke; Beselare en Zandvoorde: fusiegemeente Zonnebeke; Wulpen: fusiegemeente Koksijde, Beveren: fusiegemeente Roeselare.

¹⁷⁸ Maurice Dujardin bouwde vermoedelijk heel wat wederopbouwpanen in de Henegouwse gemeente Komen-Waasten (Comines-Warneton), ten zuiden aan de Westhoek palend. Om evidente redenen wordt deze regio niet behandeld in deze studie.

¹⁷⁹ Van deze architect kan vermoed worden dat hij een 'selfmade man' was. Zie: AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2016: *hoeve Maedelstede, 1921-1940* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/30637> (geraadpleegd op 10 januari 2018).

¹⁸⁰ LONCKE 2017.

¹⁸¹ Van Huib Hoste is één hoeveontwerp bekend. Zie: SMETS 1972, 89.

¹⁸² Van Georges Hendrickx is één hoeveontwerp bekend. Het betreft een hoeve in Slijpe die meedong voor de "Prijs des Konings - Prijskamp van hoevenherbouwing" van 1920. Zie: DE CAIGNY 2009, 148, 164-165.

Ofschoon geenszins systematisch onderzocht, valt niet te miskennen dat sommige wederopbouwarchitecten hun hoeves een zekere herkenbaarheid hebben weten aan te meten. Zo zijn de hoeves die Théodore Raison in de kuststreek bouwde, erg herkenbaar. Kenmerkend zijn de regionalistisch geïnspireerde tuitgevels met aandaken en vlechtingen, in combinatie met technisch vooruitstrevend koestallen (L-vormig grondplan, verluchtingsschouwen, betonnen gewelven). Hoeves zoals het 'Spermaliehof'^{**} in Sint-Pieters-Kapelle en 'De Roode Poort'^{*} en 'De Kleine Bamburg'^{**} in Westende werden voorzien van indrukwekkende poorten. Door de L-vormige stallen, de poorten en muren die de losstaande gebouwen, meestal opgesteld in U-vorm, verbinden, ontstond een vrij gesloten hoevetype (fig. 17).¹⁸³ Ook de hoeves die Cyrille Schmidt veelal voor de Ieperse Burgerlijke Gasthuizen bouwde, vertoonden een herkenbare inplanting en vormtotaal door hun meer gesloten opstelling van de nutsgebouwen en hun dikwijls als burger- of herenwoning opgevat boerenhuis met sierlijk breed dakvenster of gemansardeerd schilddak. Kenmerkend zijn ook zijn puntgevels (zijgevels) van de stallen en de schuur die niet zijn afwerkt met aandaken en vlechtingen maar met een sierlijke gevelaflijning.¹⁸⁴ Kenmerkend voor de wederopbouwhoeves die de Veurnse architect Camille Van Elslande vooral in de streek van Veurne, Nieuwpoort en Diksmuide ontwierp, is de regionalistische vormtotaal, waarbij de puntgevels van zowel de gebouwen als de dakramen als tuitgevels met aandaken en vlechtingen werden opgevat.¹⁸⁵

Fig. 17: hoeve 'De Roode Poort' in Westende, ontworpen door architect Théodore Raison (Onroerend Erfgoed).

¹⁸³ AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2016 en 2018: *Wederopbouwhoeve De Roode Poort* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/55121>, *Spermaliehof* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/55078>, *Hoeve De Kleine Bamburg* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/55118> (geraadpleegd op 10 oktober 2018).

¹⁸⁴ AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2016 en 2017: *hoeve Maedelstede, 1921-1940* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/30637>, *Hoeve West-Bellegoed* [online], *Hoeve* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/32654> (geraadpleegd op 10 oktober 2018).

¹⁸⁵ AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2017: *Heropgebouwd landgoed Vicogne* [online], <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/erfgoedobjecten/78531> (geraadpleegd dd. 23 augustus 2018).

Van aanbesteding tot oplevering

Na goedkeuring van het bouwdoosier werden de bouwwerken door de staat uitbesteed aan private ondernemers via een openbare aanbesteding, die soms loten van 10 tot 100 woningen of gebouwen betroffen. Voor grote(re) hoevees werd het principe van pakketaanbestedingen minder toegepast.¹⁸⁶

Belangrijke aannemers waren onder meer de Oostendse bouwonderneming Léon Lootens (met minstens 19 hoeves in Kemmel)¹⁸⁷, de Leuvense firma Charles Raets & Charles Devos (met minstens 8 hoeves in Kemmel) en de Brusselse coöperatieve *L'Entr'Aide*¹⁸⁸ (met minstens 31 hoeves in Esen). *L'Entr'Aide* liet zich in de Westhoek vertegenwoordigen door de Diksmuidse aannemer Louis Monnoyer & Zonen.¹⁸⁹ Andere aannemers waren bijvoorbeeld Charles De Jonghe & Zoon uit Heist, Charles Huys & C° uit Sint-Niklaas, Oscar Van Slambrouck uit Veldegem, Charles Muylle uit Ichtegem, Emile Delanghe uit Brugge¹⁹⁰ of M. Batteauw en J. Van Overmeire & U. Devos uit Oudenaarde. Uit het briefhoofd van deze laatsten blijkt dat zij zich afficheerden als "*Entrepreneurs-Architectes*", en dat zij een correspondentieadres in Ieper hadden.¹⁹¹

Ook onder Renkins opvolger minister Henri Jaspar bleef de trage opstart van *de wederopbouw door de staat* een probleem. Om vlugger vooruit te gaan kreeg het herstel van herstelbare huizen voortaan voorrang op de wederopbouw van totaal verwoeste huizen. Uitzondering op de regel vormden de gebouwen waarvan de ruïnes van geen nut meer zouden zijn als de wederopbouw of consolidatie al te lang op zich liet wachten.¹⁹²

Met de overheveling van het wederopbouwbeleid van het Ministerie van Binnenlandse Zaken naar het Ministerie van Economie kwam het systeem Renkin nog meer onder druk te staan. Eens te meer was er van een beleidsmatige constante helemaal geen sprake. Op 15 april 1921 brak minister Aloïs Van de Vyvere om budgettaire redenen met het *systeem Renkin*. Voortaan konden geen aanvragen meer ingediend worden. Wel werden de reeds goedgekeurde dossiers verder afgehandeld door de Hoog Koninklijk Commissarissen en de Dienst der Verwoeste Gewesten. Wat uiteindelijk de effectieve resultaten van de *wederopbouw door de staat* waren, blijft echter onduidelijk. Illustratief is dat de wederopbouw van Nieuwkerke voor ongeveer 10% via dit systeem verliep en in het bijzonder gebouwen buiten het dorpscentrum betrof. Van de 28 van de 41 private Nieuwkerkse dossiers bij de Dienst der Verwoeste Gewesten gaat het om de wederopbouw van een hoeve. Het succes van dit systeem bij hoevewederopbouw vindt grotendeels een verklaring in de eigendomstoestand. Het systeem van *wederopbouw door de staat*, ofschoon in principe bedoeld voor minder vermogende eigenaars, was in de praktijk vooral opportuun voor elders verblijvende (groot)grondbezitters die de wederopbouw van hun pachthoeve(s) regelden via briefwisseling met de Dienst der Verwoeste

¹⁸⁶ Als de aanbesteding minder dan 100.000 frank bedroeg, kon ze direct door de Hoog Koninklijk Commissaris goedgekeurd worden. Betrof het een hoger bedrag, dan moest ze door de minister van Binnenlandse Zaken goedgekeurd worden. Vermoedelijk behoren hoeves bijna altijd tot de eerste categorie, wat bij bijvoorbeeld voor kerken niet het geval is. Zie: S.N. 1920a, 90; VERWILGHEN 1923a, 63-65; S.N. 1920c, 89 (tekst 19 januari 1920).

¹⁸⁷ Houben 2017, 56.

¹⁸⁸ De volledige firmanaam van *L'Entr'Aide* was *L'Entr'Aide. Société coopérative pour reconstructions dans les régions dévastées, patronnée par l'Union Belge d'Entrepreneurs de travaux publics*.

¹⁸⁹ Houben 2017, 55.

¹⁹⁰ Houben 2017, 56. Voor een zeer uitgebreide lijst van aannemers, zie: NOTEBAERT, NEUMANN & VANDENEYNDE 1986, 147-253.

¹⁹¹ Het Oudenaardse bedrijf stond onder meer in voor de wederopbouw van het 'West-Bellegoed'* in Voormezele (Ieper). In het briefhoofd vermelden ze als specialiteit fabriekbouw en gewapend beton. Zie: ALGEMEEN RIJKSARCHIEF BRUSSEL, Dienst der Verwoeste Gewesten, nr. 4105.

¹⁹² S.N. 1920c, 90; S.N. 1920e, 634-635.

Gewesten, de architect en de pachter.¹⁹³ Soms, zoals bij de wederopbouw van de hoeve 't Geuzegat'* in Mannekensvere, werd ook beroep gedaan op een vertrouwenspersoon uit de buurt.¹⁹⁴

5.7. De Bouwdienst van de Boerenbond

Ook de Boerenbond speelde een belangrijke rol bij de wederopbouw van hoevegebouwen via zijn reeds voor de oorlog opgerichte Bouwdienst¹⁹⁵, die om praktische redenen in Roeselare werd ondergebracht bij de in 1919 opgestarte "*Dienst voor het Herstel van West-Vlaanderen*". Negen architecten, waaronder Jules Coomans, Théodore Raison en "*andere bekwame Westvlaamsche bouwmeesters*", tekenden in opdracht van geteisterde landbouwers of eigenaars honderden plannen van hoeves. Aanvankelijk bouwde de Boerenbond zelf geen hoeves, maar na de oprichting van de "*Westvlaamsche Bouwvereniging*" door een aantal ondernemers ging de Boerenbond vanaf eind januari 1920 ook over tot een daadwerkelijke realisatie van de bouwplannen van zijn Bouwdienst. De prefinanciering gebeurde met voorschotten van zijn Middenkredietkas. Tot ongeveer april 1920 aanvaardde de Boerenbond enkel bouwwerken in een tiental minder zwaar geteisterde gemeentes, waaronder Handzame (Kortemark), Kortemark, Zarren (Kortemark), Esen (Diksmuide), Staden, Roeselare, Boezinge, Zillebeke en Vlamertinge (Ieper), waar de Boerenbond over de nodige materialen beschikte.

Eind 1920 werd tussen de Boerenbond en de minister van Binnenlandse Zaken een akkoord uitgewerkt waardoor de Boerenbond hoeves kon heropbouwen in het kader van de *wederopbouw door de staat*. De financiering verliep voortaan niet meer via voorschotten van de Middenkredietkas van de Boerenbond maar door rechtstreekse staatsfinanciering. De bovengenoemde lijst van gemeentes werd uitgebreid tot 26 gemeentes, die meestal aan de rand van het frontgebied liggen (zoals Hooglede, Wervik, Woumen (Diksmuide), Reningelst (Poperinge), Poperinge). Omdat er blijkbaar een massale intekening werd verwacht, werden de kleinste hoeves (waarvan de waarde in 1914 minder dan 8.000 frank bedroeg) van meet af aan niet aanvaard. Bij wijze van promotie gaf de Boerenbond kort daarna de publicatie *Onze werking in verwoest Vlaanderen* uit. De met foto's en bouwplannen opgenomen hoeves situeerden zich meestal in de vernoemde gemeentes aan de rand van de frontzone. Ze werden gebouwd in "*een landelijke stijl (...) zonder luxe maar met een maximum van mogelijke gerieflijkheid.*" Alle getuigden van een eenvoudige maar verzorgde hoevetypologie: kleine tot middelgrote hoeves van ofwel het langgeveltype ofwel met losstaande bestanddelen, met overkragende dakranden ter hoogte van de zijgevels (in de plaats van aandaken), kozijnconstructies, dakvensters met trap- of tuitgevel bij het boerenhuis en een sleepdak bij de stallen.¹⁹⁶ Een intussen wel enigszins verbouwd voorbeeld van een door de Boerenbond wederopgebouwde hoeve is de boerderij aan de Vijfhuizenstraat 1 in Woumen. Twee vrijstaande volumes zijn haaks op elkaar geplaatst: de boerenwoning met geïncorporeerde paardenstal, en de stallen, vermoedelijk met een kleine geïncorporeerde schuur (fig. 18). Boven de korfboogdeur van de woning vermeldt een blauwhardstenen jaarsteen: "*BB 1920*" met afbeelding van een ploeg.¹⁹⁷

¹⁹³ CARNEL 2002, 100-103 & 147.

¹⁹⁴ Voor de wederopbouw van hun hoeve 't Geuzegat'* deed de Brugse familie Saeys-Roels beroep op notaris Henri Van der Heyde uit Leffinge.

¹⁹⁵ RONSE & RAISON 1918, deel 1, 10 (inleiding).

¹⁹⁶ GILOT M. 1921: *Onze werking in verwoest Vlaanderen. Beknopt overzicht der werkzaamheden van onze Dienst voor herstel van Westvlaanderen*, Belgische Boerenbond, Roeselare.

¹⁹⁷ Deze hoeve is niet opgenomen in de *Inventaris van het Bouwkundig Erfgoed*.

Fig. 18: hoeve heropgebouwd door de Belgische Boerenbond, in de Vijfhuizenstraat 1 in Woumen (Onroerend Erfgoed).

6. De wederopbouw van hoeves : tussen modelboek en praktijk

6.1. “Onder oogpunt van gezondheid en schoonheid”

“... conserver la silhouette et les caractères propres du style régional pour les lignes extérieures, tout en adoptant les dispositions nécessaires pour assurer à la ferme moderne le confort, les précautions d’hygiène, la sécurité et les facilités d’exploitation que le cultivateur est en droit d’ériger”.¹⁹⁸

Vóór de Eerste Wereldoorlog boetten zeer veel hoeves in aan rentabiliteit door hun gebrek aan comfort, hygiëne en een aangepaste accommodatie. Met wederopbouw diende zich “onder oogpunt van gezondheid en schoonheid” de opportuniteit aan om de hoeve “de grootst mogelijke opbrengst [te laten] leveren met de geringst mogelijke uitbatingskosten”.¹⁹⁹ Daarom was het noodzakelijk de wederopbouwhoeve zo in te richten dat de boer te allen tijde zo comfortabel mogelijk zijn werk kon verrichten en gemakkelijk op alles toezicht kon houden.²⁰⁰ Voor veel landbouwkundigen en landbouwers was immers duidelijk geworden dat een hoeve meer was dan een compositie van gebouwen. Een hoeve diende op de eerste plaats opgevat te worden als een economisch bedrijf, waar de vier basisfuncties, namelijk het stallen van vee, het opslaan van oogst, veevoer en werktuigen, het verwerken van producten en het wonen van de boer en zijn gezin, samenkwamen. Op de boerderij vertaalden deze hoevefuncties zich in vier onderdelen, met name woon-, stal-, opslag- en werkruimtes.²⁰¹ De wijze waarop deze hoevegebouwen na de oorlog werden heropgebouwd en heringericht, werden dan ook op de eerste plaats door specifieke naoorlogse bedrijfseconomische eisen bepaald.

¹⁹⁸ RONSE & RAISON 1918, deel 1, 81.

¹⁹⁹ VANDEVELDE 1917, 10.

²⁰⁰ VANDEVELDE 1917, 10.

²⁰¹ BECUWE, VAN DRIESSCHE & VERNIMME 2016, 9.

6.2. Het woonhuis

Voor de Eerste Wereldoorlog lieten zeer veel boerenwoningen zich kenmerken door een laag rechthoekig woonhuis met opkamer onder – naar gelang het nokverschil - een of twee zadeldaken (fig. 19).²⁰² Het interieur met zijn veelal te lage zolderingen bestond meestal uit een grote keuken en een ‘beste kamer’. In de ruime keuken, die tegelijk als woonkamer fungeerde, vertoefde gewoonlijk het huisgezin en vond het binnenwerk plaats. Zowel het veevoeder voor de dieren als de eigen maaltijden werden er bereid.²⁰³ Vanuit de keuken was er toegang tot de doorgaans gewelfde kelder onder de opkamer. De ‘beste kamer’ werd voorbehouden voor de grote familiegebeurtenissen. Op de opkamer boven de halfverzonken kelder²⁰⁴ sliepen de boer en de boerin. Veelal was dit de enige slaapkamer in het boerenhuis.²⁰⁵ Andere slaapplekken waren getimmerd op de zolder of als alkoof ingericht in de keuken of in een koe- en paardenstal.²⁰⁶ De zolders waren in de regel ruim en dienden op de eerste plaats om na de oogst grote hoeveelheden graan te bergen.²⁰⁷

Fig. 19: vooroorlogse boerenwoning met opkamer in Oeren bij Alveringem (Collectie Frank Becuwe).

Bij de wederopbouw werd veelal geopteerd voor een hogere boerenwoning die afgescheiden was van de rest van de boerderij (fig. 20).²⁰⁸ Een centrale positie, waarbij de voorgevel bij voorkeur naar het zuiden of het oosten georiënteerd was, was daarbij belangrijk om supervisie te houden over het boerenerf en de omliggende hoevegebouwen.²⁰⁹ Ook werd het woonhuis bij voorkeur gebouwd op een kleine verhoging, of 0,30 tot 0,50 m boven het maaiveld.²¹⁰ Dit maakte het mogelijk om door middel van kelderraampjes – ook bij afwezigheid van een opkamer – de kelder te verlichten en te verluchten, wat het woonhuis ook droger hield. In veel gevallen bleef de opkamer evenwel als regionalistisch stijlkenmerk behouden. Het initiële voordeel dat de kelder daardoor maar half onder

²⁰² VANDEVELDE 1917, 8; VIÉRIN 1921, 29.

²⁰³ LÉONARD 1916, 20.

²⁰⁴ Volgens Jozef Viérin stak de kelder, om hem droog te houden, bij voorkeur maar liefst één meter onder de grond. Zie: VIÉRIN 1921, 29.

²⁰⁵ VANDEVELDE 1917, 8; VIÉRIN 1921, 29.

²⁰⁶ LÉONARD 1916, 28-29; VANDEVELDE 1917, 8.

²⁰⁷ VANDEVELDE 1917, 8.

²⁰⁸ LÉONARD 1916, 20; VANDEVELDE 1917, 10.

²⁰⁹ RONSE & RAISON 1918, deel 1, 85-86.

²¹⁰ RONSE & RAISON 1918, deel 1, 85-86.

het maaiveld stak, deed er echter minder toe. De bouwtechnieken waren immers dermate gevorderd dat verder uitgediepte kelders evengoed droog bleven.²¹¹

Fig. 20: de boerenwoning met opkamer van de wederopbouwhoeve 't Geuzegat'* in Mannensvere (Onroerend Erfgoed).

Om de boerenwoning droog te houden werd het gebruik van kwalitatieve bouwmaterialen ten zeerste aangeprezen, net als een minimale dikte van anderhalve baksteen voor de buitenmuren.²¹² De Dienst der Verwoeste Gewesten stelde zelfs voor om aan de regenzijde dubbele muren te voorzien.²¹³ Omdat de regionale baksteen vrij poreus was, werd hoe dan ook voorgesteld om de muren van alle hoevegebouwen naar oude gewoonte ook met kalkmelk te witten. Dit maakte de steen niet alleen ondoorlaatbaar, maar vermeed ook dat de insecten in de holtes tussen de stenen hun eitjes legden. Om de muren tegen opspattend vocht te beschermen werden de sokkels van de buitenmuren veelal tot 0,60 of 0,80 m hoogte met teer bezet.²¹⁴ Opmerkelijk is dat deze bovendien beeldbepalende aanbeveling in de praktijk van de wederopbouw zeer weinig navolging kende.²¹⁵ Rond de woning werd wel veelal een waterdicht pad aangelegd.²¹⁶

Wat de zadeldaken op het boerenhuis betrof werd het uitkragen van de daken over de topgevels, een gebruik dat reeds voor de oorlog voorkwam, ten zeerste afgeraden. De wind hief immers gemakkelijk de pannen op, en de regen, ook als de pannen niet verschoven waren, infiltreerde tussen het houtwerk. Ook de muizen en de ratten vonden er een gegeerde schuiloord om te nestelen. Veel beter was het om aandaken te voorzien.²¹⁷ Deze staken meestal 15 tot 20 cm boven het dak uit. Door plaatselijke bouwlieden werden ze een *windberg* genoemd omdat het overstekend deel het dak leek te beschutten tegen de wind. Veelal waren de hellingen versierd met *'tandwerk'*, waarbij de bakstenen, evenzeer om constructieve reden, niet horizontaal maar schuin naar binnen in de vorm van tandjes werden gemetseld. Had men het vroeger over *'schichten'*, vandaag laat dit metselmotief

²¹¹ DE VUYST & TIBBAUT (red.) 1913, 62; VANDEVELDE 1917, 10-12.

²¹² RONSE & RAISON 1918, deel 1, 85-86.

²¹³ S.N. 1917, 118-131.

²¹⁴ DE WOUTERS DE BOUCHOUT & GEVAERT 1918, 22-24; HOUBEN 2017, 126.

²¹⁵ RONSE & RAISON 1918, deel 1, 91.

²¹⁶ S.N. 1917, 118-131.

²¹⁷ RONSE & RAISON 1918, deel 1, 89-90.

zich benoemen als vlechtingen, zwaluwstaarten of een schuine strek.²¹⁸ Onderaan had de gevelhelling idealiter een geveloor of schouderstuk (fig. 21). Om de hellende muurafdekking voldoende steun te geven, lieten de metselaars deze neerkomen op een horizontaal vlak.²¹⁹ Voor de andere hoevegebouwen werd deze dakafboording evenzeer aanbevolen.

Fig. 21: gevel met vlechtingen en schouderstuk op de hoeve 'Boskasteel'* in Poelkapelle (Onroerend Erfgoed).

Een te flauwe dakhelling, bedoeld om door een kleiner dakoppervlak de kostprijs te drukken, werd afgeraden. Hoe platter het dak, hoe steviger het dakhout in een vochtig klimaat, onder meer omwille van de sneeuw, moest zijn.²²⁰ Om het hemelwater op te vangen werden de daken van het woonhuis, net als van de andere hoevegebouwen, meer en meer van regengoten voorzien die soms door zeer karakteristieke metalen modillons werden gedragen. Ondergrondse stenen leidingen leidden het hemelwater vervolgens naar een waterreservoir dat zich onder één van de hoevegebouwen of bij voorkeur onder een deel van het erf bevond.²²¹

Om in het woongedeelte over lichte en luchtige ruimtes te beschikken was Paul De Vuyst voorstander van hoge zolderingen.²²² Te hoog mochten die volgens Alfred Ronse en Théodore Raison echter niet zijn, omdat dit het verwarmen van de leefruimtes tijdens de winter bemoeilijkte. Een boer had immers geen tekort aan buitenlucht.²²³ Daarom hield Henri Vandevelde het op een hoogte van 3,50 m.²²⁴ Voor de Dienst der Verwoeste Gewesten voldeed een hoogte van 2,80 m.²²⁵ Om de koude buiten te houden was het op één as plaatsen van twee buitendeuren best te vermijden. In de gure polderstreek werd zelfs een buitenportaal of binnenin een tochtsas aanbevolen.

Bij de wederopbouw van het boerenhuis werd de bereiding van het voeder voor de dieren gebannen uit de keuken-woonkamer. Hiervoor werd een aparte stalkeuken voorzien.²²⁶ De keuken-woonkamer moest gezellig, luchtig en ruim zijn. Daarom was volgens Henri Vandevelde een oppervlakte van 20 tot 35 m² wenselijk. Voor de reiniging en bereiding van ruwe voedingsproducten werd een achterkeuken voorzien, waar het water gemakkelijk kon weggespoeld worden.²²⁷ Op grote(re) hoeves werd soms een aparte keuken voor het personeel voorzien.

²¹⁸ VIERIN 1921, 31; DE WOUTERS DE BOUCHOUT & GEVAERT 1918, 136. RONSE & RAISON (1918, deel 1, 89-90) hielden het bij een visgraatmotief.

²¹⁹ VIÉRIN 1921, 31; DE WOUTERS DE BOUCHOUT & GEVAERT 1918, 136-138.

²²⁰ RONSE & RAISON 1918, deel 1, 90-91.

²²¹ RONSE & RAISON 1918, deel 1, 89.

²²² DE VUYST 1913, 75.

²²³ RONSE & RAISON 1918, deel 1, 85-86.

²²⁴ VANDEVELDE 1917, 12.

²²⁵ S.N. 1920a, 118-131.

²²⁶ LÉONARD 1916, 20; PIRET 1916, [52].

²²⁷ DE VUYST & TIBBAUT (red.) 1913, 58; VANDEVELDE 1917, 10-12.

Fig. 22: boerenwoning met twee bouwlagen op de hoeve in de Oude Boezingestraat 1 in Elverdinge (Onroerend Erfgoed).

Verder bestond de woning uit een familiekamer die qua grootte in verhouding moest staan tot de keuken en achterkeuken. Naargelang de gezinsgrootte werden op de zolderverdieping een aantal slaapkamers voorzien.²²⁸ Alkoven werden voortaan afgezworen.²²⁹ Een tweede bouwlaag voor de inrichting van gezonde, droge en goed verluchte slaapkamers werd aanbevolen, maar mocht geenszins “*de algemeene schoonheid van het gebouw*” schaden.²³⁰ In de praktijk werden boerenwoningen met een bovenverdieping echter maar in beperkte mate gerealiseerd.²³¹ Bewaarde voorbeelden zijn te vinden op de hoeve in de Oude Boezingestraat 1 in Elverdinge (fig. 22), de hoeve in de Markizaatstraat 36* in Beselare en de ‘*Hoeve 't Kasteelhof*’ in Poelkapelle.²³² Waar de opkamer bewaard bleef, deed deze doorgaans verder dienst als slaapkamer van het ouderpaar.

De onderliggende kelder won echter aan betekenis door het toenemende belang van de melk-, boter- en kaasnijverheid. Door zelfs een tweede kelder te voorzien, kon de ene dienen voor de bewaring van voorraden en de andere voor de boter- en kaasbereiding.²³³ Deze optie werd weerspiegeld (of werd in de praktijk gebracht) bij de wederopbouw wel eens in de aanwezigheid van twee opkamers zoals bij de boerenwoning van de hoeve ‘Oosthof’* in Ramskapelle (fig. 23).²³⁴

De zolder van het boerenhuis verloor in veel gevallen zijn functie als graanstapel. De omvang van te bewaren voorraden was sinds enkele decennia immers fel geslonken.²³⁵ Bovendien werden veel stallen voorzien van betonnen zolderingen met een veel groter laadvermogen.

²²⁸ DE VUYST & TIBBAUT (red.) 1913, 58; VANDEVELDE 1917, 10-12; RONSE & RAISON 1918, deel 1, 88.

²²⁹ S.N. 1920a, 118-131.

²³⁰ VANDEVELDE 1917, 11.

²³¹ LÉONARD 1916, 29; VANDEVELDE 1917, 10; DE VUYST & TIBBAUT (red.) 1913, 58.

²³² De hoeve in Beselare ontleent bijkomend statigheid aan een vrijstaand poortgebouw. De hoeve in Poelkapelle onderging duidelijk invloed van de Brugse neogotiek. Zie: AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2016 en 2018: *Wederopbouwhoeves* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/30703>, *Herenhoeve* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/33087>, *Hoeve 't Kasteelhof* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/44133> (geraadpleegd op 10 oktober 2018).

²³³ DE VUYST & TIBBAUT (red.) 1913, 62; VANDEVELDE 1917, 10-12.

²³⁴ De hoeve ‘Oosthof’* werd heropgebouwd tussen 1920 en 1927 naar een ontwerp van de Veurnse architect Camille Van Elslande (1890-1962). Zie: DEGRAEVE 2011, 82.

²³⁵ VANDEVELDE 1917, 11, 31-32.

Fig. 23: boerenwoning met twee opkamers op de hoeve 'Oosthof'* in Ramskapelle (Onroerend Erfgoed).

Per woning was er minstens één buitentoilet (of '*gemak*'), die doorgaans tegen de woning (fig. 24) of een ander hoevegebouw was aangebouwd. Belangrijk was vooral dat het geenszins in verbinding stond met het huis of plaatsen waar voedingsstoffen werden bereid of opgeslagen. Indien de beerputten niet in beton maar in baksteen waren gebouwd, werd aanbevolen deze alleszins te cementeren.²³⁶

Fig. 24: buitentoilet tegen zijgevel van de boerenwoning op de hoeve 't Geuzegat'* in Mannekensvere (1996, fotoarchief Onroerend Erfgoed).

6.3. De personeelskeuken en de bakoven

Bij grotere hoeves raadden Alfred Ronse en Théodore Raison een tweede keuken voor het personeel aan. Deze laatste "*réfectoire*", waar het personeel ook al eens kleine werkjes uitvoerde, bevond zich best dichtbij de woning van de landbouwer, zodat deze toezicht kon uitoefenen. Gelinkt aan deze ruimte bevond zich in diverse gevallen ook "*le fournil, et, contre celui-ci, en apprentis, le four à cuire le pain*", een washok, een kolenkot en twee toiletten (één voor de familie en één voor het personeel).²³⁷ Op de hoeves 'Madelstede'* en 'West-Bellegoed'* zijn dergelijke lagere gebouwen, aansluitend bij de imposante boerenwoning, bewaard.²³⁸

²³⁶ S.n. 1920a, 118-131.

²³⁷ Het personeel slaapt niet in deze ruimte, maar wel in de "*dépendances*" van paardenstal en stallen. Zie: RONSE & RAISON 1918, deel 1, 88.

²³⁸ AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2016 en 2017: *hoeve Maedelstede, 1921-1940* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/30637>, *Hoeve West-Bellegoed* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/30852> (geraadpleegd op 10 oktober 2018).

Bij heel wat wederopbouwplannen, zowel in het modelboek van Ronse & Raison (1918) als in de grondplannen van hoeves door de Boerenbond²³⁹ is een oven geïncorporeerd in de achterzijde van het huis. Deze ovens kan men aan de buitenzijde enkel aan de schoorsteen of aan het tegen de achtergevel aanleunende lage ovenhuisje herkennen. Dit was onder meer zo bij de hoeves 'De Kleine Bamburg'*** in Westende en 't Geuzegat'* in Mannekensvere (Middelkerke).²⁴⁰

Terwijl vrijstaande bakhuizen, op enige afstand van de woning, kenmerkend zijn voor 18de-en 19de-eeuwse hoeves, werden ze nauwelijks aangetroffen bij de herinventarisatie van wederopbouwhoeves (2016-2017).²⁴¹ Enigszins verwant aan deze vooroorlogse traditie zijn een aantal wederopbouwhoeves in het gebied ten oosten van Ieper, waarbij het bakhuis geïntegreerd werd in de vrijstaande varkensstal achter de boerenwoning.²⁴²

6.4. De stalkeuken(s) of het voederhok

In het ideale scenario stond het woonhuis los van de andere hoevegebouwen. Indien dit niet kon, zoals op de hoeve 'Oosthof'* in Ramskapelle²⁴³, dan leunde het woonhuis best niet rechtstreeks tegen de stallen aan. Met een tussenliggende stalkeuken of voederplaats, die de al te sterke en onaangename geuren van de stal opving, werd een hygiënische buffer gecreëerd.²⁴⁴ Bovendien was deze locatie voor een stalkeuken zeer functioneel. Ze volgde immers de agenda van de boer, die de dag begon met het voeren van het vee.²⁴⁵ Bij kleinere hoeves van het langgeveltype daarentegen, zoals deze ook gebouwd werden door de Boerenbond, was deze scheiding niet evident en kon de stalling zich toch naast het huis bevinden. Het hoevetje aan de Houtlandstraat 3 in Vladslo (Diksmuide) vormt een erg goed voorbeeld van een hoeve waarbij het huis, de stal en de schuur onder één dak gevat zijn.²⁴⁶

Wanneer de boerenwoning losstond van de hoevegebouwen, zoals op de hoeve 't Geuzengat'* in Mannekensvere (Middelkerke) of de hoeve 'Madelstede'* (fig. 25) in Boezinge (Ieper)²⁴⁷, werd de stalkeuken of het voederhok voorzien in het verlengde van de stallen. De zoldering was er niet altijd even hoog als in de stallen. Door een lager plafond ontstond er op de zolderverdieping immers meer ruimte voor de inrichting van een comfortabele en hygiënische kamer voor de stalknecht.²⁴⁸

²³⁹ GILOT 1921 (foto's en grondplannen van hoeves, onder meer in Handzame en Moorslede).

²⁴⁰ AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2016: *Hoeve De Kleine Bamburg* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/55118>, *Wederopbouwhoeve 't Geuzegat* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/54904> (geraadpleegd op 11 januari 2018).

²⁴¹ Een voorbeeld van een heropgebouwd tweeledig bakhuis, refererend aan het vooroorlogse type is bewaard op de hoeve Loonsvijverstraat 2 in Passendale (Zonnebeke). Deze hoeve is niet opgenomen in de *Inventaris van het Bouwkundig Erfgoed*.

²⁴² Dit is onder meer het geval bij de hoeves en Diksmuidestraat 17 en Sint-Jansstraat 20 in Bikschote (Langemark-Poelkapelle), en Pilkemseweg 130* in Boezinge. Deze hoeves zijn niet opgenomen in de *Inventaris van het Bouwkundig Erfgoed*.

²⁴³ AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2016: *Hoevecomplex Oosthof* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/16643> (geraadpleegd op 19 december 2017).

²⁴⁴ LÉONARD 1916, 20; GIELE, PEPERMANS, GRAFTIAU, MAUKELS, BOUCKAERT, CASSIERS, PUISSANT, CRETEN, HUART & VAES 1916, 11-12; RONSE & RAISON 1918, deel 1, 87; S.N. 1920a, 118-131.

²⁴⁵ DE VUYST 1913, 58-59.

²⁴⁶ AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2016: *Boerenarbeiderswoning* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/78567> (geraadpleegd op 11 oktober 2018).

²⁴⁷ AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2016: *Wederopbouwhoeve 't Geuzegat* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/54904>, *hoeve Maedelstede, 1921-1940* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/30637> (geraadpleegd op 19 december 2017).

²⁴⁸ RONSE & RAISON 1918, deel 1, 104.

Fig. 25: het voederhok voor de paardenstal op de hoeve 'Madelstede'* in Boezinge is voorzien van een bredere poort. Rechts sluit de varkensstal onder hoger zadeldak aan (Onroerend Erfgoed).

De uitrusting van de stalkeuken of het voederhok voor de bereiding van het veevoeder bestond veelal uit een pomp, een snijmachine, een breker, reservoirs voor vloeibaar voedsel en een kookketel. Soms was er ook een drafsilo voorzien.²⁴⁹

Bij de stalkeuken hoorde ook wel eens een melkhuis, ofschoon een koele kelder de meest aangewezen plaats was voor een melkerij. Een goed voorbeeld is het 'Oosthof'* in Ramskapelle (fig. 26). Om de melkstal, die zeker 's zomers zo fris mogelijk moest gehouden worden, te beschermen tegen de zon, werd aan de voorzijde veelal een luifel met een pomp voorzien. Onder dit afdak werd op regendagen het gereedschap van de melkstal en de keuken gereinigd.²⁵⁰ Ook voor de koelte was het aanbevolen om het melkhuis naar het noorden te oriënteren.²⁵¹

Fig. 26: arcade van drie rondbogen met toegang tot het melkhuis en het voederhok tussen de boerenwoning en de koestal op de hoeve 'Oosthof'* in Ramskapelle (Onroerend Erfgoed).

Ook de paardenstal had een eigen voederhok, dat veelal uitgerust was met onder meer een breker, een strosnijder, een pomp of - als er een waterleidingsysteem onder druk aanwezig was - een kraan. Ook stond hier de haverbak en werd er 's zomers klaver bewaard. Om praktische en hygiënische redenen bevond de kamer van de paardenknecht die altijd bij de paarden bleef, boven of naast dit voederhok.²⁵²

²⁴⁹ VANDEVELDE 1917, 12-15; RONSE & RAISON 1918, deel 1, 104.

²⁵⁰ RONSE & RAISON 1918, deel 1, 89.

²⁵¹ PIRET 1916, [52]; GIELE, PEPEMANS, GRAFTIAU, MAUKELS, BOUCKAERT, CASSIERS, PUISSANT, CRETEN, HUART & VAES 1916, 11.

²⁵² RONSE & RAISON 1918, deel 1, 111.

6.5. De koestallen

Bij de bouw van koestallen werd in de regel uitgegaan van drie belangrijke uitgangspunten. Vooreerst werd veel meer aandacht geschonken aan het dierenwelzijn door het vee te beschermen tegen koude, warmte en regen en hen de nodige rust te verzekeren. Tevens werd meer dan voorheen ingezet op een maximaal rendement door nauwlettender de verhouding tussen het product en het geconsumeerde veevoeder op te volgen.²⁵³ Daartoe was het belangrijk om altijd over droge, propere, goed verlichte en verluchte en van kwalijke geuren ontdane koestallen te beschikken. Verder werd ook een gemakkelijker manier van het verzamelen van de mest nagestreefd.²⁵⁴

Alfred Ronse en Théodore Raison hielden voor het stallen van koeien vier staltypes voor. Een eerste model betrof een stalinterieur met een staanplaats voor de koeien met voederbak en daarachter een goot en een gang (fig. 27). Een variatie daarop voorzag een voedergang²⁵⁵ vóór de staanplaats van de koeien (fig. 28). Het derde model, dat toepassing vond in een hoeve in Langemark²⁵⁶, betrof het stallen van twee rijen koeien door uiterst links en uiterst rechts een staanplaats met voederbak te voorzien met daartussen een goot, een gang en opnieuw een goot (fig. 29). Een vierde type, ook wel eens een 'Hollandse stal' genoemd, werd gevormd door centraal tussen twee rijen koeien een voedergang te voorzien, die geflankeerd werd door een ligplaats met voederbak, een goot en een mestgang (fig. 30).²⁵⁷ Dit model, dat vooral werd aanbevolen bij een grote veestapel, liet toe om de veevoeder door middel van een verschuifbare bak, opgehangen aan een profiel, zonder al te veel mankracht tot bij de dieren te brengen (fig. 31).²⁵⁸ Een nog bewaard voorbeeld hiervan vormt de koestal op de hoeve 'Oosthof'* in Ramskapelle (fig. 32)²⁵⁹. Dit verhandelingsysteem genoot bij Ronse & Raison de voorkeur boven een karretje op rails. Toch werd dit laatste systeem op meerdere hoeves toegepast. Een uitgebreid smalspoornet met draaicirkels is bewaard op de hoeve 'Boskasteel'* in Poelkapelle²⁶⁰.

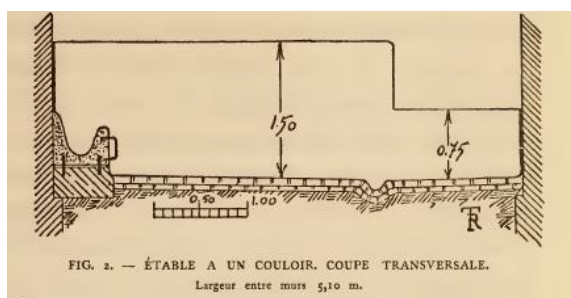

Fig. 27: dwarsdoorsnede van koestal met een staanplaats voor de koeien met voederbak en daarachter een goot en een gang (Ronse & Raison deel 1, 1918).

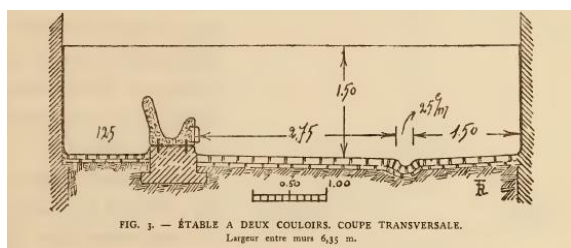

Fig. 28: dwarsdoorsnede van koestal met een voedergang vóór de staanplaats van de koeien (Ronse & Raison deel 1, 1918).

²⁵³ VANDEVELDE 1917, 10.

²⁵⁴ LÉONARD 1916, 20; RONSE & RAISON 1918, deel 1, 92.

²⁵⁵ Voor de voedergang werd een breedte van minstens 1 tot 1,25 m aanbevolen. Zie: PIRET 1916, [50].

²⁵⁶ Zonnebekestraat 99, Langemark (Langemark-Poelkapelle).

²⁵⁷ RONSE & RAISON 1918, deel 1, 14 (inleiding) & 92-133.

²⁵⁸ RONSE & RAISON 1918, deel 1, 94.

²⁵⁹ AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2016: *Hoevecomplex Oosthof* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/16643> (geraadpleegd op 19 december 2017).

²⁶⁰ AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2018: *Hoeve Boskasteel* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/44146> (geraadpleegd op 11 oktober 2018).

Fig. 29: de koestal op de hoeve in de Zonnebekerstraat 99 in Langemark beantwoordt aan het derde model. Hierbij is de centrale voedergang geflankeerd door twee goten (Onroerend Erfgoed).

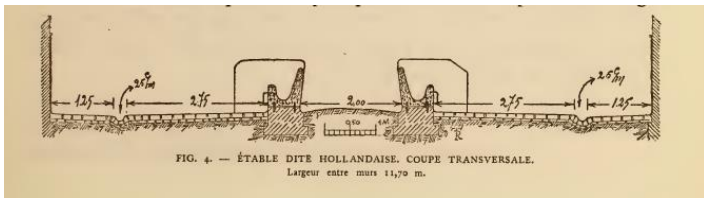

Fig. 30: dwarsdoorsnede van koestal met een centrale voedergang, geflankeerd door achtereenvolgens voederbakken, een staanplaats voor de koeien, een goot en een mestgang (Ronse & Raison deel 1, 1918).

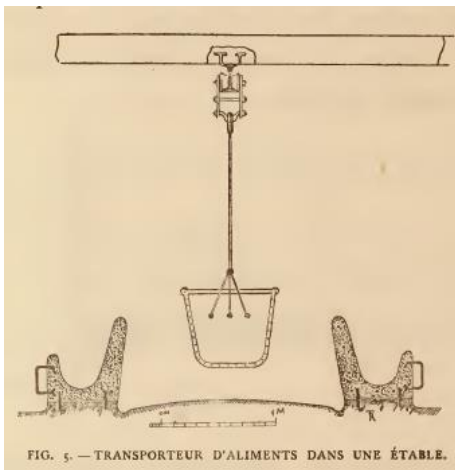

Fig. 31: het profiel voor de verrijdbare voederbak, opgehangen aan een I-profiel boven de centrale voedergang (Ronse & Raison deel 1, 1918).

Fig. 32: de koestal op de hoeve 'Oosthof'* in Ramskapelle beantwoordt aan het vierde model. De centrale voedergang wordt geflankeerd door achtereenvolgens voederbakken, een staanplaats voor de koeien, een goot en een mestgang (Onroerend Erfgoed).

Voor de bevoering van de koestallen werd geopteerd voor een hard, niet-poreus materiaal, zoals baksteen of porfiersteen, met een ruw loopvlak en gemetseld met een cementmortel²⁶¹. Gelegd onder een lichte helling lieten de vloeren gemakkelijk vloeibare ontlasting en reinigingswater afvloeien naar de beerputten.²⁶² De bij voorkeur halfronde goten²⁶³ voor de afvloeien van de urine bevonden zich achter de dieren, evenwijdig met de gangen. Veelal werd een geurafsnijder voorzien om de op de goot

²⁶¹ LÉONARD 1916, 47; VANDEVELDE 1917, 16; GIELE 1918, 28; PIRET 1916, [49].

²⁶² Een helling van 1,5 tot 2 cm per meter werd daarbij aangeraden. Zie: Giele 1918, 28; LÉONARD 1928, 47).

²⁶³ Deze halfronde vorm vergemakkelijkte het reinigen en zorgde ervoor dat de dieren zich niet kwetsten. Zie: RONSE & RAISON 1918, deel 1, 95.

aansluitende ondergrondse afvoerkanalen naar de aalput af te sluiten en de slechte geuren en het ammoniakgas buiten te houden.²⁶⁴

De aalput, die zich bij voorkeur niet onder de stallen bevond, had in principe een omvang die overeenkwam met minstens zes maanden vloeibare dierenmest. Uiterst belangrijk was een volledige waterdichtheid om het besmetten van het drinkwater te vermijden.²⁶⁵ Bevond de aalput zich toch onder de stal, dan was de stevigheid van het gewelf zeer belangrijk.²⁶⁶

Voor de tussenschotten of slieten in de koestal werd ofwel Doornikse kalksteen of, wat goedkoper was, gewapend beton aangewend.²⁶⁷ Beton vond in stallen ook andere toepassingen. Zo waren de eetbakken soms uit gewapend beton. Was dit niet het geval, dan waren ze opgemetseld in harde bakstenen met vorst- of nokpannen voor de bodem en volledig ingestreken met een kwalitatieve cement. De breedte en de diepte van de eetbakken varieerde, net als de hoogte waarop ze werden opgesteld, naargelang de leeftijd van de dieren.²⁶⁸

Ook het plafond, dat zich best op 2,80 tot 3,20 meter boven de vloer bevond²⁶⁹, werd veelal in gewapend beton uitgevoerd. Hiervan bestonden veel varianten. Zo werden in de koestal op de hoeve 'Oosthof'* (fig. 33) in Ramskapelle betongewelven gevat tussen ijzeren I-profielen. Gerenommeerd waren toen ook de procedés die door Charles Casteleyn uit Sint-Kruis bij Brugge werden gebreveteerd (fig. 34).²⁷⁰ Eén van die toepassingen werd aangewend in de koestal van de hoeve 'De Kleine Bamburg'*** (fig. 35) in Westende (Middelkerke).²⁷¹

Fig. 33: de betongewelven, geschraagd door betonnen dwarsbalken en zuilen, in de koestal op de hoeve 'Oosthof'* in Ramskapelle (Onroerend Erfgoed).

²⁶⁴ RONSE & RAISON 1918, deel 1, 94-95.

²⁶⁵ RONSE & RAISON 1918, deel 1, 105 ; LÉONARD 1928, 47.

²⁶⁶ LÉONARD 1928, 47.

²⁶⁷ RONSE & RAISON 1918, deel 1, 96.

²⁶⁸ RONSE & RAISON 1918, deel 1, 96.

²⁶⁹ GIELE 1918, 25; RONSE & RAISON 1918, deel 1, 100.

²⁷⁰ RONSE & RAISON 1918, deel 1, 100.

²⁷¹ AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2016: *Hoeve De Kleine Bamburg* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/55118> (geraadpleegd op 11 januari 2018).

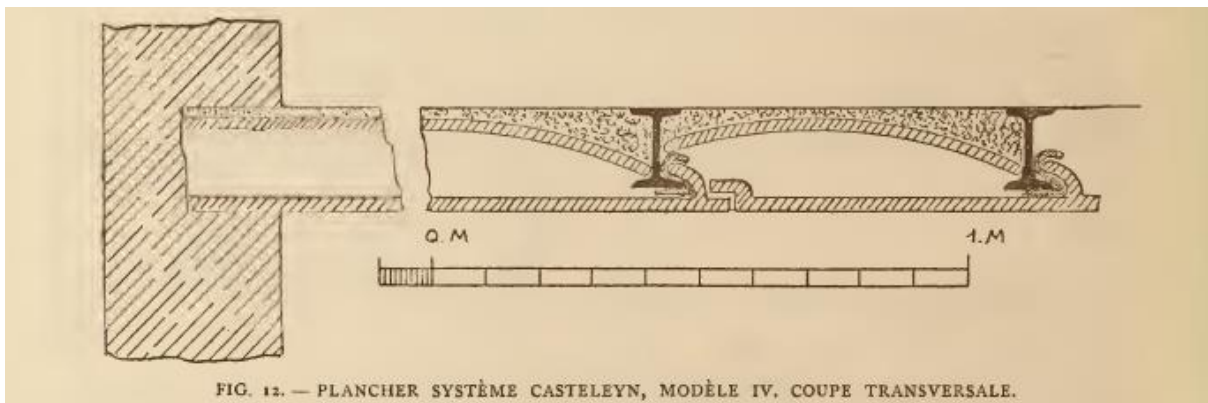
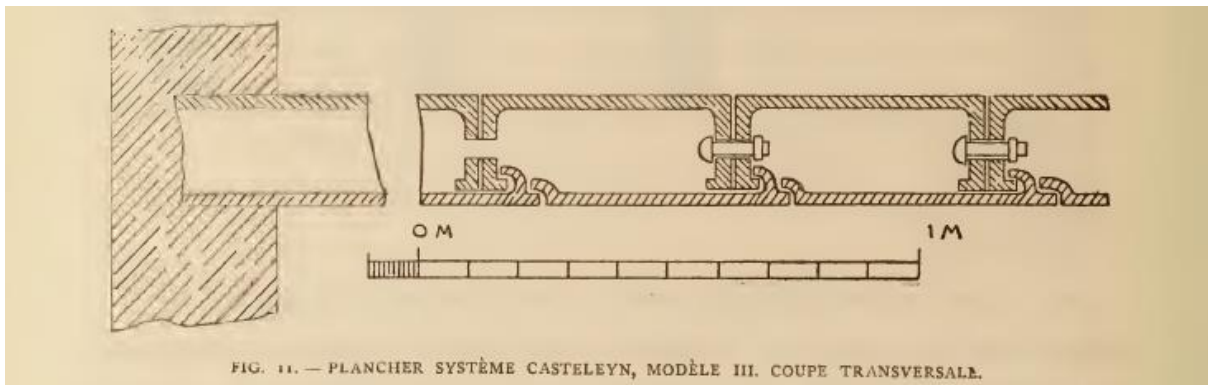
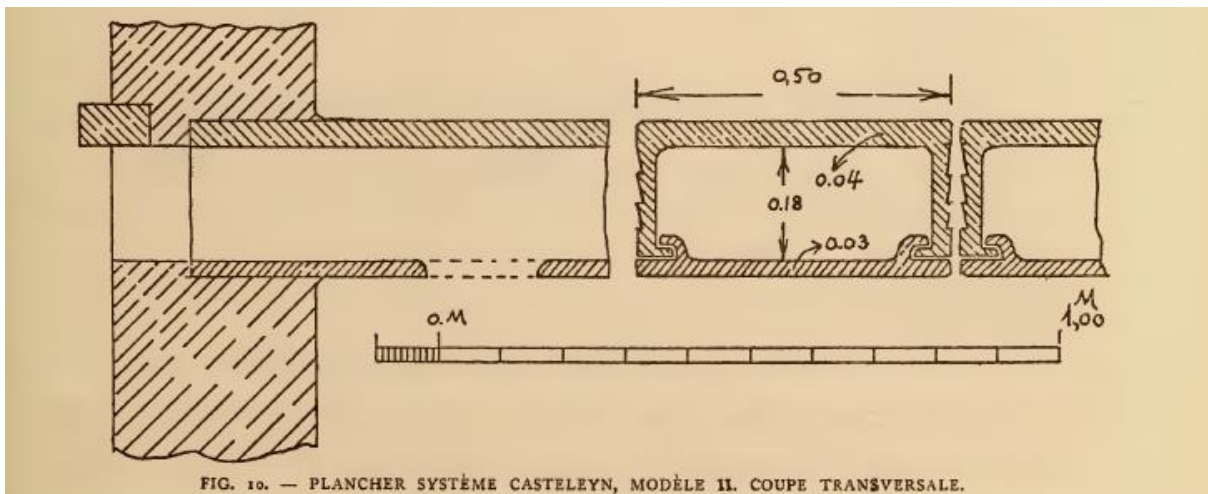
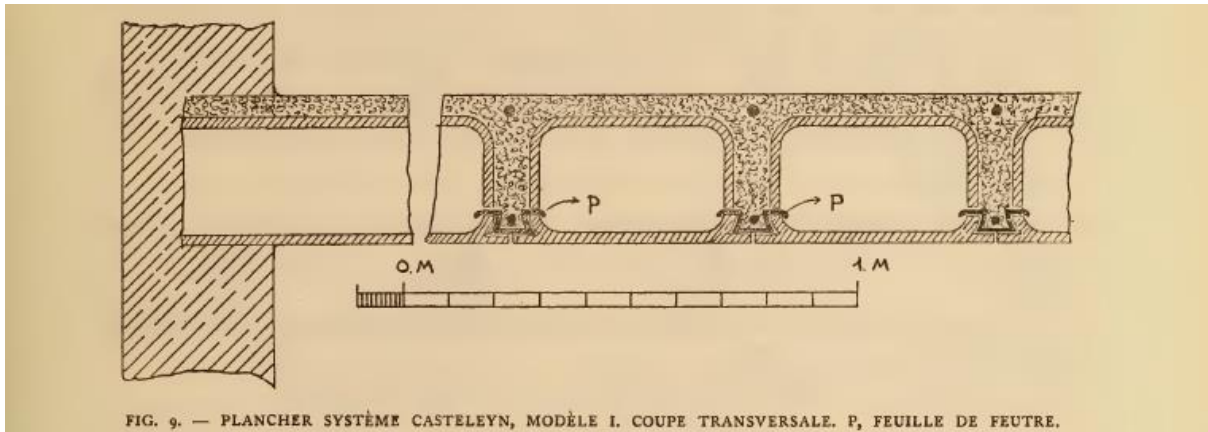

Fig. 34: (a-b-c-d): het door Alfred Ronse en Théodore Raison aanbevolen betongewelvenprocédé Casteleyn (Ronse & Raison deel 1, 1918).

Fig. 35: betonnen zoldering volgens het procédé Casteleyn in de koestal op de hoeve 'De Kleine Bambrug'** in Westende (Onroerend Erfgoed).

Betonnen overdekkingen leenden zich best voor het stapelen van veevoeder of het bergen van granen op de bovenliggende zolders. Niettemin werd soms toch nog geopteerd voor zolderingen die voor de oorlog veelvuldig voorkwamen, zoals de typisch 19de-eeuwse variante van bakstenen troggewelven tussen ijzeren I-profielen (fig. 36). Een andere toepassing bestond uit leggers in holle baksteen van het

stelsel Hennyères²⁷². Ook werd nogal eens halsstarrig teruggegrepen naar een ten zeerste afgeraden goedkope maar onveilige zoldering van sparren ("diltpersen"²⁷³) die naast elkaar op balken of liggers werden gelegd en bovenaan met stukadoormortel of stroleem²⁷⁴ werden bestreken. De staldampen drongen doorheen deze zolderingen en bedierven de hooivoorraden op de zolder.²⁷⁵ Gangbaar bleven ook de gewone plankenvloer, waartegen een plafond was aangebracht. Deze had echter het nadeel onderhevig te zijn aan vochtigheid en in de holte tussen plafond en plankenvloer ratten en muizen te herbergen.²⁷⁶ Bovendien vormden houten zolderingen sowieso een veel groter risico op hoevebranden, zeker zolang de petroleumlampen en acetyleenverlichting niet door een elektrische verlichting waren vervangen.²⁷⁷

Fig. 36: zoldering van troggewelven in de koestal op de hoeve Pilkemseweg 130* in Boezinge (Onroerend Erfgoed).

²⁷² LÉONARD 1928, 47.

²⁷³ *Diltpersen* zijn de ongeschaafde losse rondhouten (bestaande uit balkjes, palen of stokken) waaruit de zoldering (dilt) van een stal bestond.

²⁷⁴ Stroleem bestond uit leemspecie dat met afvalproducten van het vlaszwingelen vermengd werd.

²⁷⁵ VANDEVELDE 1917, 16-19.

²⁷⁶ RONSE & RAISON 1918, deel 1, 100-103.

²⁷⁷ RONSE & RAISON 1918, deel 1, 71.

Om de zolders van de stal volledig droog te houden, werden tussen de pannenlatten plafondlatten voorzien die zoals een gewoon plafond met specie werden geplamuurd. Enkele, met metaaldraad tegen de vogels afgesloten duivenpannen zorgden veelal voor de ventilatie. Voor de verlichting van de zolders zorgden ofwel dakvensters, ofwel vensterramen in de topgevels.²⁷⁸ De varkensstal op de hoeve 'Boskasteel'* werd voorzien van dakvlakraampjes. Naar deze zolders leidden bijna altijd houten steektrappen met een trapeleuning.²⁷⁹ Op de hoeve 'Oosthof'* in Ramskapelle bevindt deze steektrap naar de voorraadzolder zich nog altijd in de stalkeuken.

Voor het dierenwelzijn werden voldoende verluchting en verlichting voortaan veel meer centraal gesteld. Daartoe werden in eerste instantie voldoende deuren en ramen voorzien. De staldeuren bestonden bewust uit twee delen en waren minstens 1,15 tot 1,30 m breed en 2,20 tot 2,30 m hoog. Ze draaiden altijd langs buiten open en konden aan de buitengevel worden vastgelegd. Schuifdeuren in stallen hadden het nadeel niet tochtvrij te zijn.²⁸⁰ Om rechtstreekse koude luchtstromen op de dieren te vermijden werd voor de vensterramen de voorkeur gegeven aan kantelramen met een gangbare breedte van 0,75 tot 0,85 m en een hoogte van 0,45 tot 0,55 m.²⁸¹ Volgens Edward Léonard was het ook aangewezen om de ramen te vervaardigen in gegoten beton, beter dan in hout.²⁸² Voor bijkomende ventilatie werden in het plafond of ter hoogte van het plafond in de buitenmuren openingen voorzien langs waar de bedorven lucht kon ontsnappen. Om nog beter te ventileren werden in de muurdikte ook wel eens, zoals op de hoeve 'De Roode Poort'* (fig. 37) in Westende of de hoeve in de Pilkemseweg 130* in Boezinge (fig. 38), echte schoorstenen uitgespaard die boven de nok van de stal uitkwamen.²⁸³ Deze waren vooral 's winters van nut als de deuren en vensters dicht bleven.²⁸⁴ Voldoende licht was vooral noodzakelijk om de stallen grondig te kunnen reinigen. Om het licht zo diep mogen in de stal te laten binnenvallen, werden de vensterramen best zo hoog mogelijk geplaatst.²⁸⁵ Te veel rechtstreeks licht op het gezicht van de dieren diende echter vermeden te worden.²⁸⁶

Fig. 37: verluchtingsschoorsteen op koestal van de hoeve 'De Roode Poort'* in Westende (Onroerend Erfgoed).

Fig. 38: verluchtingsschoorsteen op koestal van de hoeve Pilkemseweg 130* in Boezinge (Onroerend Erfgoed).

²⁷⁸ RONSE & RAISON 1918, deel 1, 104.

²⁷⁹ RONSE & RAISON 1918, deel 1, 103.

²⁸⁰ PIRET 1916, [50]; LÉONARD 1928, 47.

²⁸¹ Als verhouding van de breedte tot de hoogte werd 5 op 3 voorgehouden. Zie: GIELE 1918, 25-27; RONSE & RAISON 1918, deel 1, 98-99.

²⁸² LÉONARD 1928, 47.

²⁸³ GIELE, PEPEMANS, GRAFTIAU, MAUKELS, BOUCKAERT, CASSIERS, PUISSANT, CRETEN, HUART & VAES 1916, 14; RONSE & RAISON 1918, deel 1, 98-99.

²⁸⁴ LÉONARD 1928, 47.

²⁸⁵ LÉONARD 1928, 47.

²⁸⁶ RONSE & RAISON 1918, deel 1, 98-99.

Om vuiligheid te weren en het reinigen te vergemakkelijken werden de binnenmuren doorgaans ook over hun gehele oppervlak effen geplamuurd en de hoeken afgerond. Ook werden de muren tot op een hoogte van 1,30 tot 1,50 meter onderaan voldoende dik gecementeerd om bestand te zijn tegen stoten van de hoorns.²⁸⁷ Alles werd minstens één keer per jaar ook nog gewit met een kalkmelk waaraan een ontsmettingsmiddel zoals carbolzuur werd toegevoegd.²⁸⁸

6.6. De paardenstallen

Bij de wederopbouw van paardenstallen werd in principe uitgegaan van dezelfde uitgangspunten als bij koestallen, namelijk meer aandacht voor het dierenwelzijn, een streven naar een hoger rendement en een arbeidsbesparende recuperatie van de mest.²⁸⁹

Voor het welzijn van de paarden was de verluchting, omwille van het ammoniakgas, nog belangrijker dan in een koestal. Bovendien werden paarden sowieso beter in een frissere temperatuur gestald. Daarom was een paardenstal in de regel ook hoger. De hoogte kon er variëren van 3 tot 3,50 meter.²⁹⁰ Opnieuw zorgden kantelramen er niet alleen voor de ventilatie maar ook voor de noodzakelijke verlichting. Deze ramen bevonden zich een weinig onder het plafond en bij voorkeur achter de paarden en waren qua formaat quasi identiek aan die van de koestallen. Om de verluchting te optimaliseren werden soms ook verluchtingsschouwen voorzien. De staldeuren waren 1,30 tot 1,50 m breed en 2,40 tot 2,60 hoog en bijgevolg iets groter dan die van de koestallen. Opdat het paardentuig niet zou schuren tegen de muur werden aan weerszijden van de deuropening soms pivoterende verticale palen voorzien.²⁹¹

Net als in koestal werd ook in de paardenstal een volledig ondoorlatende bevoering voorzien. Gladde materialen waren eveneens uit den boze. Nochtans werd tamelijk frequent gebruik gemaakt van greskeientegels, die echter glad werden en (te) koud aanvoelden. Beter was dan ook een bakstenen bevoering, die uit drie lagen bestond: vooreerst een laag op hun platte kant gelegde bakstenen,

waarvan de voegen met een vloeibare cement werden opgevuld, vervolgens daarop een 3 tot 4 cm dik zandbed waarop een afdeklaag van Boomse bakstenen of klinkaards, gemetseld met goede Portlandcement, werd gelegd.²⁹² Voor de zoldering in de paardenstal werd de wederopbouw opnieuw aangegrepen om veelal betonnen toepassingen aan te wenden (fig. 39).²⁹³

Fig. 39: de betonnen zoldering in de voormalige paardenstal op de hoeve 'Oosthof' in Ramskapelle (Onroerend Erfgoed).

²⁸⁷ PIRET 1916, [49]; VANDEVELDE 1917, 16.

²⁸⁸ GIELE 1918, 27; RONSE & RAISON 1918, deel 1, 93, 100; LÉONARD 1928, 47.

²⁸⁹ RONSE & RAISON 1918, deel 1, 106.

²⁹⁰ PIRET 1916, [49]; GIELE 1918, 25; RONSE & RAISON 1918, deel 1, 106.

²⁹¹ PIRET 1916, [50]; RONSE & RAISON 1918, deel 1, 110.

²⁹² PIRET 1916, [49]; VANDEVELDE 1917, 29; RONSE & RAISON 1918, deel 1, 106.

²⁹³ PIRET 1916, [49]; RONSE & RAISON 1918, deel 1, 111.

Voor de tussenwanden van de paardenboxen werden gewoonlijk planken gebruikt, ook al versleten die vlugger. Soms werden ze echter ook in gepolijste beton uitgevoerd. Ongeacht het materiaal waren deze wanden veelal ongeveer 2,50 m lang en 1,50 m hoog.²⁹⁴ Een box was doorgaans ongeveer 3,50 m lang en 1,40 tot 1,55 m breed, of in het geval van een dubbele box 2,25 tot 2,40 m. In het midden van de boxen stak voor het verzamelen van de urine een kleine ijzeren 'sterfput' met een luchtafsluiter en voorzien van een dubbele rooster. Ofschoon minder aangewezen, gebeurde dit ook via een open goot.²⁹⁵ Om plaats te winnen, stonden de voederbakken veelal in een hoek, met hun bovenzijde 1,00 tot 1,10 m boven de begane grond. Om te vermijden dat de paarden zich zouden verwonden, waren de boorden van de natuurstenen of betonnen eetbakken afgerond. Soms telden ze twee compartimenten, één voor haver en één voor water. Aangewezen was dit echter niet, daar een paard beter niet tegelijk eet en drinkt.²⁹⁶ Ruiven voor hooi in de vorm van korven werden niet aanbevolen. De voorkeur ging naar ruiven die meestal uit ijzeren langsliggers bestonden, waarvan de onderste ligger aan de muur was vastgemaakt en de bovenste zich op enige afstand van de muur bevond.²⁹⁷

Achter de boxen liep een goot met daarnaast een 8 tot 10 cm lager gelegen gang van 2,00 tot 2,50 m breed, die net als in de koestallen onder een lichte helling stond.²⁹⁸ Waar de goot op een ondergronds afvoerkanaal naar de mestkuil aansloot, werd eveneens een hydraulisch afsluitsysteem voorzien. Ook de gierkelder moest aan dezelfde vereisten voldoen als bij een koestal en bevond zich in de regel niet onder de paardenstal.²⁹⁹

Bij grote en middelgrote wederopbouwhoeves wordt de 18de- en 19de-eeuwse traditie van een paardenstal die bij de woning aansloot, verlaten. De paardenstal werd dan ingebracht onder hetzelfde dak als de koestal, meestal wel dicht bij de woning. Dit is bijvoorbeeld het geval op de hoeve 't Geuzegat'* (fig. 40) in Mannekensvere. Bij kleinere hoeves, zoals de door de Boerenbond gebouwde hoeve aan Vijfhuizenstraat 1 in Woumen was dit echter niet steeds haalbaar.

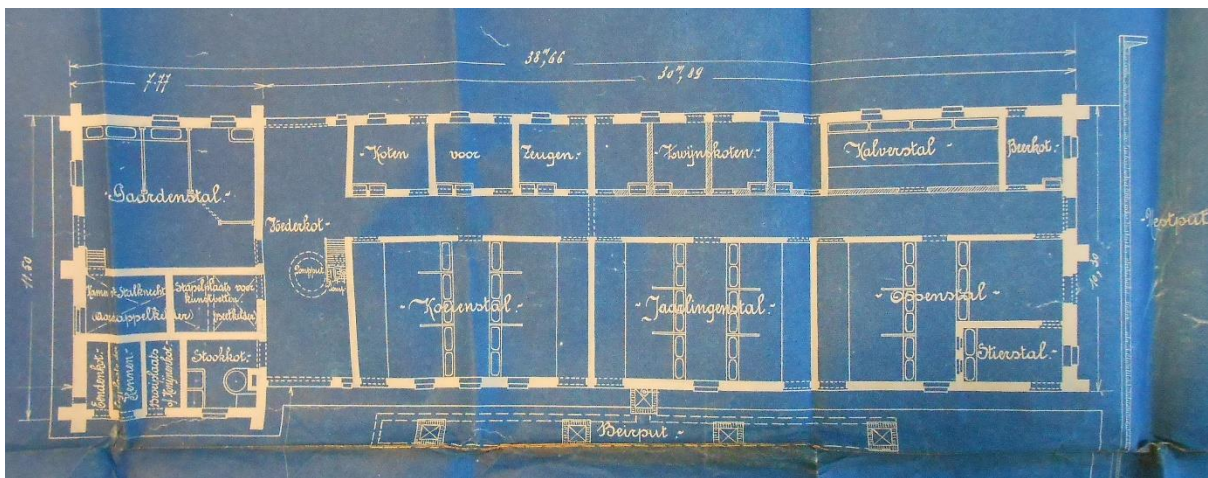

Fig. 40: plattegrond van de in het verlengde van de koestal gelegen paardenstal op de hoeve 't Geuzegat'* in Mannekensvere (Algemeen Rijksarchief, Dienst der Verwoeste Gewesten).

²⁹⁴ RONSE & RAISON 1918, deel 1, 107-108.

²⁹⁵ RONSE & RAISON 1918, deel 1, 107-108.

²⁹⁶ RONSE & RAISON 1918, deel 1, 108-110.

²⁹⁷ RONSE & RAISON 1918, deel 1, 110.

²⁹⁸ Doorgaans bedroeg die helling 0,02 tot 0,03 m per meter.

²⁹⁹ RONSE & RAISON 1918, deel 1, 110-111.

6.7. De varkensstallen

Varkensstallen werden bij hun wederopbouw bij voorkeur niet te dicht bij het boerenhuis en het melkhuis ingeplant (fig. 41). Cruciaal bij de bouw van een varkensstal waren omwille van de hygiëne van het varken opnieuw een goede verlichting en verluchting en de mogelijkheid om de stal goed te onderhouden.³⁰⁰ Daartoe werd in de varkensstallen per twee hokken op 1,75 m van de grond een kantelraam voorzien.³⁰¹ De varkensstal zelf was bij voorkeur minstens 2,40 m hoog.³⁰²

Fig. 41: de varkensstallen op de wederopbouwhoeve 'Boskasteel'* in Poelkapelle (Onroerend Erfgoed).

Voor een varkensstal van enig belang bestond de meest praktische schikking voor zowel het werk als de voedselverdeling dan ook uit twee rijen hokken met centraal een voedergang.³⁰³ De oppervlakte van de hokken varieerde naargelang het om vet te mesten varkens of om zeugen ging.³⁰⁴ Op de centrale gang kwam een ongeveer 0,80 m brede en 1,90 m hoge deur uit.³⁰⁵ Soms sloot op de varkensstal een loopzone of perk aan, in open lucht of door een afdak overdekt.³⁰⁶ In dat geval werd nog een tweede deur voorzien.³⁰⁷

Opnieuw was een waterdichte vloer aangewezen, die ofwel in baksteen ofwel in gegroefde cement, onder een lichte helling, werd uitgevoerd.³⁰⁸ De urine moest immers gemakkelijk kunnen afvloeien

³⁰⁰ VANDEVELDE 1917, 29; RONSE & RAISON 1918, deel 1, 112.

³⁰¹ RONSE & RAISON 1918, deel 1, 112.

³⁰² PIRET 1916, [49].

³⁰³ RONSE & RAISON 1918, deel 1, 14 (inleiding) & 112.

³⁰⁴ RONSE & RAISON 1918, deel 1, 112.

³⁰⁵ PIRET 1916, [50].

³⁰⁶ RONSE & RAISON 1918, deel 1, 113.

³⁰⁷ RONSE & RAISON 1918, deel 1, 112.

³⁰⁸ PIRET 1916, [49]; RONSE & RAISON 1918, deel 1, 112.

naar de mestkuilen die zich onder of buiten de stal bevonden.³⁰⁹ Op de vloer stonden kleine muurtjes van een baksteen dik en 1,25 m hoog, die met een kwalitatieve Portlandcement was bepleisterd.³¹⁰ De troggen, die gemiddeld 0,35 m breed, 0,20 m diep en 0,60 m lang waren, werden niet aan de vloer of de muur bevestigd. Belangrijk was dat deze losse voederbakken konden gespoeld en aan buitenlucht blootgesteld worden.³¹¹

De varkensstal werd bij voorkeur ook van een betonnen zoldering voorzien. Op deze zoldervloer werd het stro bewaard dat als stalstro voor de varkens werd gebruikt en ook het varkensmeel en ander varkensvoer.³¹²

Tegen een varkensstal van enig belang leunde ook een voederhok aan. Dit liet zich doorgaans kenmerken door een schoorsteen voor een fornuis. Verder behoorden tot de uitrusting bakken voor vloeibaar voedsel, een pomp of een waterkraan.³¹³

Bij een aantal hoeves in het Ieperse werd achter de boerenwoning een vrijstaande varkensstal gebouwd. Het betreft een klein gebouwtje onder zadeldak (nok parallel met de woning), waarin ook het bakhuis geïntegreerd was.³¹⁴ Een uitzondering op het meestal vrij beperkte volume van de varkensstal, vormt de langgestrekte varkensstal van de hoeve 'Boskasteel'* of 'Zwijnhof' in Poelkapelle in de volksmond, waarbij telkens uitloopruimte voor de varkens voorzien was. Nog uitzonderlijker is het smalspoornet dat op de volledige hoeve bewaard is, en de diverse stallen verbond met de mestvaalt. Lage wagonnetjes werden gebruikt voor het voeren, kipwagonnetjes voor het afvoeren van de mest (fig. 42).³¹⁵

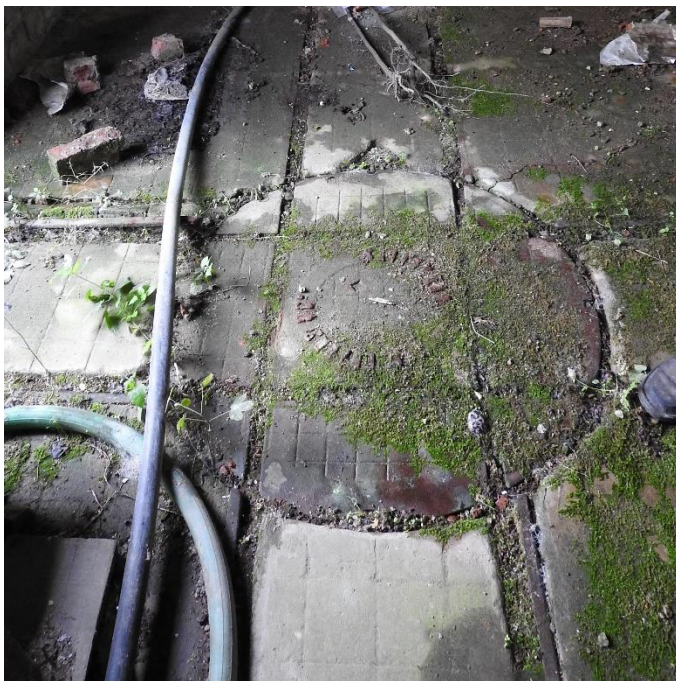

Fig. 42: smalspoornet met draaicirkels bij hoeve 'Boskasteel'* in Poelkapelle (Onroerend Erfgoed).

³⁰⁹ RONSE & RAISON 1918, deel 1, 112.

³¹⁰ RONSE & RAISON 1918, deel 1, 112.

³¹¹ RONSE & RAISON 1918, deel 1, 112.

³¹² PIRET 1916, [49]; RONSE & RAISON 1918, deel 1, 112-113.

³¹³ RONSE & RAISON 1918, deel 1, 113.

³¹⁴ Dit is onder meer het geval bij de hoeves en Diksmuidestraat 17 en Sint-Jansstraat 20 in Bikschote (Langemark-Poelkapelle), en Pilkemseweg 130* in Boezinge (Ieper).

³¹⁵ AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2018: *Hoeve Boskasteel* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/44146> (geraadpleegd op 11 oktober 2018).

6.8. Het kippenhok

Werden vroeger wel eens kippen gehouden in een deel van een koe- of paardenstal, bij de wederopbouw werd een afzonderlijk hok aanbevolen. Dit hok moest kippen bescherming bieden tegen koude en warmte. Ook een goede verluchting en verlichting waren eens te meer wenselijk. Opnieuw werden daartoe kantelramen voorzien, die - net als de deur(en) - tegen katten, vossen, wezels en bunzingen van traliwerk werden voorzien. Belangrijk was ook dat het hok zich leende om gemakkelijk met water geschrobd en gedesinfecteerd te worden. Daarom waren de hoeken afgerond, de wanden volledig gecementeerd en was de vloer van gegoten beton met een belangrijke helling in functie van het schoonmaken. Het plafond was bij voorkeur van gewapend beton. Op de zolderverdieping was op de pannenlatten een plafond genageld.³¹⁶

Een modelhok had zowel een beneden- als een bovenverdieping. Een centrale gang deelde het gelijkvloers, dat maximum 2,00 m hoog was, op. In het compartiment van de legkippen stonden tegen de muren als legnesten vierkante bakken van ongeveer 0,35 m op 0,35 m en ongeveer 0,15 cm diep. Via een kleine muuropening, die met een guillotine kon worden afgesloten, konden de legkippen naar buiten. Op het compartiment van de broedhennen en hun kuikens sloot een met traliwerk en ijzerdraad afgesloten ommuurd perk van ongeveer 2,00 m hoog aan. Een deurtje van 0,70 m tot 0,80 m hoog gaf toegang tot dit perk. Verder was een deel afgescheiden voor de vet te mesten kippen. Op de bovenverdieping, die via een buitentrapp of een loopplank met dwarslatjes en een valluikje bereikbaar was, verbleven de kippen 's nachts. Binnenin bevond zich op ongeveer een halve meter hoogte een aan de hoeken afgerond hoenderrek van smalle horizontale latten die bij het reinigen konden weggenomen worden. Op de latten, die 0,50 tot 0,60 m van elkaar lagen, was er per kip 0,25 m voorzien.³¹⁷

Tegen het kippenhok, waarvan de grootte afhankelijk was van het aantal te houden kippen, was soms een annex opgetrokken voor de berging van het kippenvoer. De muren werden er bij voorkeur eveneens afgerond en volledig gepleisterd. Een trap gaf er toegang tot de bovenverdieping van het kippenhok.³¹⁸

6.9. Het konijnenhok

Tegen het kippenhok leunde wel eens een konijnenhok aan, dat soms was opgedeeld in een ruimte met hokken voor het kweken van konijnen en een ruimte met hokken voor het vetmesten van konijnen. Deze met traliën afgesloten hokken bevonden zich 0,60 tot 0,70 m boven de grond om ze gemakkelijk te kunnen bevoorraden en inspecteren. Hun bodem was van cement en voorzien van gaatjes voor de afvloei van de urine. Op de vloer van het konijnenhok werd deze verzameld in een goot die naar een mestkuil leidde. Behalve de vensters die eveneens voor de verlichting zorgden, waren er soms luchtbuizen of een schoorsteen voor de vereiste verluchting.³¹⁹ Voor de konijnen en de kippen was er veelal maar één provisiehok.

³¹⁶ VANDEVELDE 1917, 30-31; RONSE & RAISON 1918, deel 1, 113-116.

³¹⁷ RONSE & RAISON 1918, deel 1, 113-116.

³¹⁸ RONSE & RAISON 1918, deel 1, 115-116.

³¹⁹ RONSE & RAISON 1918, deel 1, 116-117.

6.10. De mestvaalt

Mest maakte de rijkdom uit van de landbouw. Een goede bewaring ervan was dan ook van groot belang.³²⁰ Om hygiënische reden werd de mestvaalt meestal in het midden van het erf ingeplant, zij het steeds op enige afstand van het boerenhuis.³²¹ In principe was de mestvaalt nooit dieper dan 0,75 m. Belangrijk was immers dat er in de mestvaalt enkel regenwater terechtkwam. Daarom werd de vaalt voorzien van waterdichte keermuren en van een (bij voorkeur hardgebakken) bakstenen geplaveide vloer. De breedte van de vaalt werd bepaald door zijn toegankelijkheid voor karren die de mest naar de akkers brachten.

Bij de wederopbouw werd ook wel eens geopteerd voor overdekte mestvaalten, zoals op de wederopbouwhoeves 'Madelstede'* in Boezinge (fig. 43) en 'Cense du Don' in Nieuwkerke (fig. 44).³²² Deze vaalten, die trouwens reeds kort vóór de Eerste Wereldoorlog voorkwamen (fig. 45)³²³, waren bij voorkeur naar het noorden gericht.³²⁴ Volgens sommige agronomen hadden ze het voordeel dat de mest minder verdampte. Alfred Ronse en Théodore Raison betwijfelden echter of het gedane profijt opwoog tegen de kostprijs van een dergelijke constructie.³²⁵

Fig. 43: de overdekte mestvaalt op de wederopbouwhoeve 'Madelstede'* in Boezinge (Onroerend Erfgoed).

Fig. 44: de overdekte mestvaalt op de wederopbouwhoeve 'Cense du Don' in Nieuwkerke (Onroerend Erfgoed).

³²⁰ RONSE & RAISON 1918, deel 1, 122.

³²¹ RONSE & RAISON 1918, deel 1, 122.

³²² AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2016: *hoeve Maedelstede, 1921-1940* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/30637>, *hoeve Cense du Don* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/32707> (geraadpleegd op 10 januari 2018).

³²³ Een vooroorlogs voorbeeld vormt de overdekte mestvaalt op de hoeve 'Heerlijkheid van Heule' (Heule, Kortrijk). Twee vooroorlogse voorbeelden zijn ook bewaard bij de hoeves 'Capronshof' en 'Manquetiendehof' in Dikkebus (Ieper), aan de noordwestelijke rand van het verwoeste gebied. Bij de Dikkebusse hoeves – destijds eigendom van de Ieperse Burgerlijke Godshuizen - zijn de roodbakstenen sierlijke gebouwtjes onder zadeldak, met deels opengewerkte rondbogen, achter de nutsgebouwen ingeplant. Beide mestvaalten zijn met een jaarsteen "1894" en "1895" gedateerd. Vandaag zijn de meeste overdekte mestvaalten niet meer in gebruik. Soms zijn ze hergebruikt als koestal. Zie: AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2016: *Heerlijkheid van Heule* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/60831>, *Hoeve Capronshof* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/30670>, *Hoeve Manquetiendehof* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/30684> (geraadpleegd 1 juni 2018).

³²⁴ GIELE, PEPEMANS, GRAFTIAU, MAUKELS, BOUCKAERT, CASSIERS, PUISSANT, CRETEN, HUART & VAES 1916, 11.

³²⁵ RONSE & RAISON 1918, deel 1, 123.

Fig. 45: overdekte mestvaalt van 1895 op de hoeve 'Manquetiendehof' in Dikkebus (Onroerend Erfgoed).

6.11. De schuur

Vanaf het einde van de 19de eeuw verloor de monumentale graanschuur door de landbouwontwikkelingen in belangrijke mate aan betekenis. Bij de wederopbouw werd het heroprichten van grote schuren dan ook wel eens in vraag gesteld. Nu en dan wonnen open hangars die op pijlers steunden en afgedekt waren met een stomp dak, het in belang van de gesloten schuren. wel eens hun plaats in. Soms waren deze pijlers in baksteen of beton, maar zeer dikwijls ook in hout of ijzer (fig. 46). De kapconstructie had steeds een lichte structuur en was beslagen met gegalvaniseerde golfplaten of asfaltpapier.

Deze constructies waren effectief veel goedkoper, doch er rezen vooral vragen omtrent hun duurzaamheid, zeker in de polders met hun gierende winden. Bovendien werden ze bij hen die een esthetische opwaardering van de architectuur op het platteland beoogden, ervaren als effenaf lelijk.³²⁶ Bijgevolg werd gepleit voor het behoud van de soliede schuren, mits ze naar de actuele noden van de landbouw werden heringericht. Ook voor het dorsen met een door een stoomlocomobiel aangedreven dorsmachine had men immers een speciale ruimte nodig, waarvoor de schuur zich nog altijd best leende.

Fig. 46: open hangar op de hoeve 'Oosthof' in Ramskapelle (Onroerend Erfgoed).

³²⁶ RONSE & RAISON 1918, deel 1, 128.

De schuur in de kopgevels van poorten voorzien, zoals bij twee hoeves in Passendale (Zonnebeke)³²⁷ en bij de monumentale langsschuur van 'De Kleine Bamburg'** in Westende (Middelkerke)³²⁸, was eerder ongebruikelijk. Toch had dit als voordeel dat de ruimte in de lengte gecompartmenteerd was. Belangrijk was dat de schuurpoorten, voor zover niet voor schuifdeuren werd geopteerd, langs buiten openden. De toegangspoorten hadden bij voorkeur een breedte van 3,20 tot 3,50 m en een hoogte van 3,50 tot 4,00 meter, terwijl voor de uitgangspoorten die ietwat lager mochten zijn (een hoogte van 2,50 tot 2,80 m werd voorgehouden). In één van de vleugels van de toegangspoort werd gewoonlijk een kleine deur (*klinket of winket*)³²⁹ voorzien en in de uitgangspoort een klein venstertje.³³⁰

Door te kiezen voor een langsschuur kon de dorsmachine naargelang de noodzaak om te dorsen verreden worden langs de in de diverse compartimenten opgestapelde graangewassen. Ook een strosnijmachine kon er gemakkelijk geplaatst worden. In de ruimte onder de compartimenten die zich op 0,50 m boven de grond bevonden, konden de aardappelen gestapeld worden.³³¹ Om bij de gewassen schimmelvorming te verhinderen, moest de schuur evenwel droog zijn en goed verlucht worden. Daarom werden de compartimenten voorzien van een droge betonnen of bakstenen vloer.³³²

Voor de verluchting werden de muren op een hoogte van minstens 2,50 m doorbroken door asemgaten ("*chicanes*"). Deze openingen in de vorm van schietgaten waren zo geconstrueerd werden dat er geen regen kon binnenvallen. Voorbeelden zijn vandaag nog terug te vinden op de hoeve in de Pilkemseweg 130* in Boezinge (fig. 47) en de hoeve 'Oosthof'* in Ramskapelle (fig. 48). Metaalgaas moesten mussen en dergelijke buitenhouden. In het dak werden daartoe ook duivenpannen voorzien. Glaspannen in het dak zorgden dan weer voor verlichting. Om brand te vermijden, werden deze alleen aan de noordzijde geplaatst.³³³

Fig. 47: asemgat in de schuur op de hoeve in de Pilkemseweg 130* in Boezinge (Onroerend Erfgoed).

³²⁷ De overgrote meerderheid van wederopbouwhoeves, opgenomen in de *Inventaris van het Bouwkundig Erfgoed*, heeft een dwarsschuur. Langsschuren vormen de uitzondering. Zie: AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2016 en 2017: Wederopbouwhoeve [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/33170> (ontworpen door de Gullegemse architect Remi Lemahieu, verbouwd of gesloopt), *Wederopbouwhoeve* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/33169> (geraadpleegd op 10 oktober 2018).

³²⁸ AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2016: *Hoeve De Kleine Bamburg* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/55118> (geraadpleegd op 11 januari 2018).

³²⁹ Een *klinket* of *winket* is een klein deurtje dat in een poort is aangebracht om als voetganger bij het in- en uitgaan niet altijd de poort te moeten openen.

³³⁰ RONSE & RAISON 1918, deel 1, 127-128.

³³¹ RONSE & RAISON 1918, deel 1, 125-126; LÉONARD 1928, 48.

³³² RONSE & RAISON 1918, deel 1, 126.

³³³ RONSE & RAISON 1918, deel 1, 126-127.

Fig. 48: asemgat in de schuur op de hoeve 'Oosthof'* in Ramskapelle (Onroerend Erfgoed).

Het gewijzigde belang van de schuur vertaalde zich bij de wederopbouw veelal in kleinere afmetingen. De capaciteit werd strikt afgestemd op het aantal hectaren graanteelt, en dit op basis van 60 tot 80 m³ stro en graan per hectare.³³⁴ Was het areaal klein waardoor de nood aan een effectieve schuur zich nog nauwelijks stelde, dan liet een architect zich omwille van de herkenbaarheid van de regionale vormentaal wel eens verleiden tot optisch boerenbedrog. Een zeer mooie illustratie daarvan is het zogenaamde schuurvolume van de hoeve ' 't Geuzegat'* in Mannekensvere dat in realiteit een berging en een machinekamer (met boerenmolen) herbergt (fig. 49).

Fig. 49: de hoeve ' 't Geuzegat'* met zogenaamde schuur in Mannekensvere (1996, Onroerend Erfgoed).

³³⁴ RONSE & RAISON 1918, deel 1, 126.

6.12. Het wagenhuis

De berging van landbouwmaterieel zoals karren, wagens, eggen, ploegen, maaibinders, maaimachines, zaaimachines, enz. bevond zich in veel gevallen in een vleugel van de schuur (fig. 50). Op grote boerderijen was deze functie zo belangrijk dat het wagenhuis soms als een apart gebouw werd geconcipeerd (fig. 51). Steeds bleef één van de gevels open om over een voldoende brede toegang te beschikken. Deze werd afgesloten met houten traliewerk of een raamwerk met een traliewerk van ijzerdraad met grote mazen.³³⁵ Een bewust aandachtspunt in de kustvlakte was daarbij dat er tegenover deze toegang geen andere opening was. Een dergelijk tochtgat zorgde er immers voor dat het hout van de toestellen te sterk droogde met vervormingen tot gevolg.³³⁶

Fig. 50: het wagenhuis onder één dak met de dwarsschuur op de wederopbouwhoeve 't Geuzegat'* in Mannekensvere (Onroerend Erfgoed).

Fig. 51: vrijstaand wagenhuis op de wederopbouwhoeve 'Oosthof'* in Ramskapelle (Onroerend Erfgoed).

³³⁵ RONSE & RAISON 1918, deel 1, 129.

³³⁶ RONSE & RAISON 1918, deel 1, 129.

6.13. De machinekamer

Reeds voor de Eerste Wereldoorlog had de mechanisatie onder invloed van een rurale exodus zijn intrede gedaan in het landbouwbedrijf. De wederopbouw werd dan ook gezien als een opportuniteit om het gebruik van mechanische drijfkracht een volwaardiger plaats te geven op de hoeve. Mobiele krachtbronnen, zoals een stoomlocomobiel of één of andere motorlocomobiel die voor diverse plaatsen voor wisselende doeleinden werden ingezet, waren daarbij vrij populair. Veel voorkomend omwille van hun zuinigheid waren ook stationaire zuiggasmotoren, waarvoor twee aparte ruimtes nodig waren: één voor de motor en de daarbij horende dynamo en één voor de gasgenerator, de *scrubber*³³⁷ en het zuiveringstoestel.³³⁸

Vanuit deze machinekamer werden onder meer de toestellen in de stalkeuken of het voederhok, zoals een haverbreker, een paardenbonenpletter, een strosnijmachine, een cilindermolen of een koppel maalstenen, een boterkarn en een pomp aangedreven.³³⁹ Om bij de krachtoverbrenging het verlies aan drijfkracht te beperken, bevond de machinekamer zich bij voorkeur bij de lokalen van de productverwerking. Aangezien dit evenwel niet altijd zo evident was, zeker op een boerderij met losstaande gebouwen, werd soms al vrij vroeg overgeschakeld op elektriciteit.³⁴⁰

Ook voor het horizontaal of verticaal verhandelen van al dan niet opgezakte gewassen en veevoerders werden toestellen, zoals voederwagonnetjes en zakkenliften ingezet die veelal door elektromotoren werden aangedreven.³⁴¹

6.14. Het hondenhok

Fig. 52: het conische hondenhok op de 'Pollepelhoeve'* in Zillebeke (Onroerend Erfgoed).

Het betonnen of met cement bestreken bakstenen hondenhok stond normaliter in het midden van het erf. Rond het hok lag veelal een ronde bakstenen vloer, zodat de hond zich niet in de vochtigheid zou bevinden. Tenzij de hond aan de ketting lag, werd deze droge loopzone afgezoomd met traliën, al dan niet voorzien van een bakstenen sokkel. In het hok werd bij voorkeur een droger en iets warmere plankenvloer voorzien.³⁴² Vandaag komen de bakstenen hondenhokken zoals het conische hondenhok midden op het erf van de 'Pollepelhoeve'* in Zillebeke nog maar zelden voor (fig. 52).

³³⁷ De *scrubber* (of wasser) is een verticaal cilindrisch reservoir, dat met grote stukken cokes was gevuld. Terwijl het gas onderaan binnenkwam, druppelde het water langzaam van boven naar beneden. In toepassing van het tegenstroomprincipe kwamen het vuilste gas met het vuilste water en het properste gas met het properste water in aanraking en werd het gas gezuiverd. Zie: BECUWE 2009b, 181 n. 1654.

³³⁸ RONSE & RAISON 1918, deel 1, 131-133. Voor de werking van een zuiggasmotor zie BECUWE 2009b, 181.

³³⁹ BOUCKAERT 1916, 36-37; RONSE & RAISON 1918, deel 1, 68-69.

³⁴⁰ RONSE & RAISON 1918, deel 1, 69-73.

³⁴¹ BOUCKAERT 1916, 32-35.

³⁴² RONSE & RAISON 1918, deel 1, 117.

6.15. De onmiddellijke omgeving

In hun publicatie *Fermes-types et constructions rurales en West-Flandre* (1918) besteedden Alfred Ronse en de Brugse architect Théodore Raison ook heel wat aandacht aan de moestuin. Zo werd in het ontwerp van een *kleine hoeve voor de zandstreek* een “moestuin ten oosten van de gebouwen en aan de noordzijde door een muur en aan de andere zijden door een haag afgesloten” uitgetekend. Ten zuiden van de gebouwen diende er een boomgaard aangeplant te worden.³⁴³

In 1923 waren sommige auteurs zoals Brutsaert en Verwilghen gunstig gestemd over de gerealiseerde wederopbouw (van hoeves), maar ze misten “*onze schoone boomen*”. Omdat olmen- en populierendreven jammerlijk verdwenen waren, riep Henri Brutsaert op “*om den moed [te] hebben van een boompje te planten.*” Als voorbeeld van goede praktijk verwees hij naar een initiatief van het ministerie van Landbouw om notelaars aan te planten bij herbouwde hoeves. Zo plantte baron Ruzette als minister van Landbouw in 1922 zelf de eerste notelaar bij een hoeve in Kemmel (Heuvelland).³⁴⁴ Nog steeds bepalen hagen en ten dele ook nog boomgaarden het beeld van heel wat wederopbouwhoeves. Een lindeboom bij de erftoegang vormt in de niet vernietigde delen van de zandleemstreek een vrij kenmerkend gegeven. Bij de wederopbouw bleven deze welkomstbomen echter dikwijls achterwege.

Net als vóór de oorlog werd de erftoegang van een hoeve soms opnieuw geaccentueerd met een bakstenen kapel. Van dit gebruik getuigen nog de kapellen bij de ‘Kasteelhoeve’* in Beerst (fig. 53) en de hoeve ‘Madelstede’* in Boezinge. Samen met de hoevegebouwen werden ze in de jaren 1920 opgetrokken in een regionalistische architectuur.³⁴⁵

Fig. 53: kapel bij de erftoegang van de ‘Kasteelhoeve’* in Beerst (Onroerend Erfgoed).

De asten in zandleemstreek, waar de landbouw zich ook op nijverheidsgewassen richtte, werden omwille van het brandgevaar op enige afstand van de hoeve gebouwd. Als nijverheidsgebouwen voor het drogen van chicorei, tabak en hop hebben ze een geheel eigen en daardoor zeer herkenbare bouwvorm, waardoor ze, zoals op de hoeve ‘t Klokhof’ in Elverdinge of het West-Bellegoed in Voormezele³⁴⁶, meebepalend zijn voor het architecturale silhouet van een wederopbouwhoeve (fig. 54).

³⁴³ RONSE & RAISON 1918b.

³⁴⁴ “Zijn ze al niet bezig met de notelaars van Baron Ruzette te planten bij de nieuwe hoven?” Het is onduidelijk of de boomplanting in Kemmel de eerste is in de Verwoeste Gewesten of enkel in Kemmel. Zie: BRUTSAERT 1923, 26; BOEREBOOM 1923, 56; S.N. 1922: Kemmel – Boomplanting, *De Poperinghenaar* (10 december) [online], <http://www.historischekranten.be> (geraadpleegd op 18 mei 2018).

³⁴⁵ AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2016: *hoeve Maedelstede, 1921-1940* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/30637>, *Kasteelhoeve* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/78178> (geraadpleegd op 10 januari 2018).

³⁴⁶ AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2017: *Twee wederopbouwhoeves* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/30701>, *Hoeve West-Bellegoed* [online], *Hoeve* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/32654> (geraadpleegd op 11 oktober 2018).

Fig. 54: de ast bij de hoeve 'West-Bellegoed'* in Voormezele (Onroerend Erfgoed).

7. Tussen droom en werkelijkheid. De wederopbouwhoeves door de ogen van tijdgenoten

In de praktijk gaf de wederopbouw van hoeves aanvankelijk alvast niet altijd blijk van de vooropgestelde verbeteringen op het vlak van comfort, hygiëne en rentabiliteit. In het januarinumnummer van 1922 uitte *La Cité* dan ook scherpe kritiek op de hoevebouw in de Verwoeste Gewesten. Een protestbrief van 5 november 1921 van de "*Nationale maatschappij voor melkerij*" aan de minister van Economische Zaken verwees naar de vernietigende vaststellingen bij een bezoek aan West-Vlaanderen. Het oude gebrek aan hygiëne bij het stallen van melkkoeien werd herhaald "*à l'occasion de la restauration des fermes dans les Flandres. Celles qu'on y érige sont luxueuses d'aspect extérieur, mais leurs dispositions intérieures laissent énormément à désirer.*" Goede verluchtingssystemen ontbraken en de koeien hadden onvoldoende plaats. Bijna in geen enkele stal was een voedergang voorzien. De afvoer van de gier gebeurde op een ondoordachte wijze naar beerputten die naast de waterputten lagen. Waterleiding ontbrak in de stallen. De indeling van de hoeves was gebrekkig: gebouwen die het meeste toezicht nodig hadden, waren het verst verwijderd van het woonhuis, terwijl deze die omwille van de hygiëne een aparte inplanting verdienden, stonden het dichtst. De hoge, niet verankerde daken van de heropgebouwde schuren dreigden bij de eerste storm af te waaien. Tegenwicht vanwege de overheid tegen deze koppigheid van de boeren om hun hoeve te herbouwen zoals voor de oorlog, was dan ook geboden. Alleen al om kinderen, zieken en ouderen van gezonde melk te kunnen voorzien kon de overheid zich niet ontdoen van zijn taak om – daarom niet duurdere - hygiënische hoeves te bouwen.

In een nabeschuiving betreurde *La Cité* dan ook dat het blijven aankleven van de ouderwetse bouwmodellen en -wijzen de *wederopbouw door de staat* in diskrediet bracht. Nochtans verdiende het heropbouwen 'door de staat' enige nuance: weliswaar keurde de overheid de plannen goed en gaf ze de bouwprojecten in aanbesteding, maar de plannen waren meestal opgemaakt door een door de getroffen eigenaar gekozen architect. Deze laatste wilde op de eerste plaats zijn klant tevreden

stellen en vergat bij de uitvoering weleens zijn opvoedende taak *“dans tous les domaines où la technique confine à l’art”*. *La Cité* vreesde dan ook de wederopbouw van veel Vlaamse hoeves via het privaot initiatief met door de rechtbanken toegekende oorlogsschadevergoeding zonder een passende kwaliteitbewaking door een architect. Dit betekende dat *“conformément aux vœux unanimes d’un public inconscient et mal éclairé”* geen technische of esthetische vereisten werden gesteld. Een lichtpuntje was volgens *La Cité* echter dat onder impuls van de West-Vlaamse afdeling van de Nationale Commissie ter Verfraaiing van het Landleven in samenspraak met de Ministeries van Landbouw en Economische Zaken in november 1921 een *“comité consultatif pour la Reconstruction des fermes dans les Régions Dévastées”* opgericht was. Aan deze commissie zouden voortaan alle plannen, of toch minstens de voorontwerpen van door de staat te bouwen landelijke gebouwen, worden voorgelegd. Ook zou deze commissie, die door baron Pecsteen werd voorgezeten en onder de leden onder meer ingenieur Léon Boereboom en de architecten Verbeke, Gras, Hoste, Viérin en Raison telde, gratis advies geven aan particuliere eigenaars en hun architecten over hoevebouw.³⁴⁷

Deze kritische visie op de wederopbouw van hoeves contrasteerde echter met de lyrische taal die Hendrik Brutsaert, Léon Boereboom en Raphaël Verwilghen in *“Nieuw-Vlaanderen”* (1923) hanteerden met betrekking tot de tot dan toe gerealiseerde wederopbouw, onder andere ook van de hoeves. *Nieuw-Vlaanderen* vormde de publicatie van drie voordrachten, die in de winter van 1923 in Brussel was georganiseerd door de *Katholieke Vlaamsche Hoogeschooluitbreiding*. De drie auteurs speelden een belangrijke rol bij landherstel en wederopbouw, en beschouwden de wederopbouw in 1923 grotendeels als afgewerkt. Zo vergeleek Brutsaert de situatie in 1918 en 1923: in 1918 was het *“Vlaamsche front (...) een verzyp met miljoenen obustrechters.”* Vijf jaar later was *“tooverwerk”* verricht: de *“groene moedergrond van Vlaanderen”* was hersteld, en de wind streelde er opnieuw het kiemende koren. *“Overal blikken [sic] de steenrode gevels en de gloedroode dakpannen van nieuwe hoeven en woonsteên.”* Voor de artiest was dit al te nieuw en al te rood, maar weer en wind zouden het landschap opnieuw zijn patine geven.³⁴⁸ Ook Raphaël Verwilghen riep eenzelfde beeld van rode daken in een hersteld landbouwlandschap op. Een eerste maal deed hij dit naar aanleiding van het bezoek aan de Verwoeste Gewesten van het 10de internationaal congres van architecten op 7 september 1922. Enkele jaren na de wapenstilstand zag de verwonderde bezoeker overal opnieuw rode hoevedaken verrijzen. In het naoorlogse landschap met opnieuw vette weiden en wiegende korenvelden vormden de herbouwde hoeves opvallende elementen door de imposante dimensies en de rationele opstelling van de gebouwen en vaak ook hun harmonieuze lijnenspel. Volgens hem was er profijt getrokken uit de landbouwtechniek en het *“génie rural”* en vormde de hoevebouw dan ook ontegensprekelijk één van de successen van de wederopbouw.³⁴⁹ In *Nieuw-Vlaanderen* werkte Verwilghen dit idee verder uit in verband met de *“lage polderlanden van Veurne-Ambacht”*. *“De overstroomde gronden zijn opnieuw vruchtbaar geworden.”* Het vee graast opnieuw in de vette weiden *“als ware het immer vrede gebleven”*. *“En hier en daar vlamt het roode dak eener nieuwe groote hoeve.”* Het ongeluk bracht geluk mee, want *“de moderne landbouwtechniek kon nu de gewenschte verbeteringen aanbrengen”*. Kwatongen die beweerden dat de hoeves van Veurne-Ambacht te groot zijn, diende hij van antwoord door te verwijzen naar de *“zeer groote hofsteeden”* in deze streek voor de oorlog.³⁵⁰

³⁴⁷ S.N. 1922.

³⁴⁸ Een gelijkaardig contrast tussen de oorlogsvernietiging en de landelijke wederopbouw wordt in 1923 geschetst door een Nederlandse journalist: *“Geen boom, geen struik, geen hoeve of schuur, niets wat zich maar even boven den grond verhief bleef voor het vernielend vuur en den giftigen gasdamp gespaard (...) Overal in de vlakten kleuren de roode daken der nieuwe huizen weer tusschen nieuw opschietend struikgewas; zelfs vele boomstronken, door granaten geknot, dragen weer nieuw groen als ’n belofte voor een hersteld en herlevend land.* Zie: BRUTSAERT 1923, 26; S.N. 1923: Nederlandsche journalisten naar België, De Poperingenaar (14 oktober) [online], <http://www.historischekranten.be> (geraadpleegd op 18 mei 2018).

³⁴⁹ VERWILGHEN 1923b, 9.

³⁵⁰ VERWILGHEN 1923a, 84.

Literatuur

AMARA M. 2004: Zo trokken zij. Het verhaal van een unieke volksverhuizing in België. In: AMARA M., CHIELENS P., OP DE BEECK H. EN VAN DAMME K., *Vluchten voor de oorlog. Belgische vluchtelingen 1914-1918*, Leuven, Davidsfonds, 6-37.

BAERT K. 2009: Wonen in de verwoesting. Omstandigheden en getuigen. In: BAERT K., BERTELS I. & CORNILLY J., *Bouwen aan de Wederopbouw 1914/2050. Architectuur in de Westhoek*, Ieper, 17-41.

BAUDHUIN F. 1944: *Histoire économique de la Belgique 1914-1939*, deel 1, Brussel.

BECUWE F. 2007: De Bloemmolens van Diksmuide (prov. West-Vlaanderen). Het industrieel erfgoed van een grootmaalderij. In: *Relicta*, 3, 289-332.

BECUWE F. 2009aa: *Bier aan het IJzerfront. Het verhaal van de dorst in de Grote Oorlog*, Brugge - Alveringem, De Klapproos – Mout- & Brouwhuis de Snoek.

BECUWE F. 2009b: *In de ban van Ceres. Groot- en kleinmaalderijen in Vlaanderen (1850-1950)*, Brussel, Vlaams Instituut voor het Onroerend Erfgoed.

BECUWE F. 2014: *Bier! Een vloeibare oorlogsgeschiedenis*, Alveringem, Mout- & Brouwhuis de Snoek, Het Vlaams brouwbedrijf in historisch perspectief 19.

BECUWE F., VAN DRIESSCHE TH. & VERNIMME N. m.m.v. BOONE B., DE BACKER I., DE SCHEPPER I., NUYTTEN D., THIERS L. & VAN TURTELBOOM S. 2016: *Naar een toekomst op maat. Het herbestemmen van een historisch waardevolle hoeve. Handleiding*, Brussel, Agentschap Onroerend Erfgoed.

BOERBOOM L. 1923: De Landelijke Wederopbouw der verwoeste streken in West-Vlaanderen. In: BRUTSAERT H., BOEREBOOM L. & VERWILGHEN R., *Nieuw-Vlaanderen (Verhandelingen van de Algemeene Katholieke Vlaamsche Hoogeschooluitbreiding 214-215)*, Antwerpen, 29-58.

BOUCKAERT G. 1918 : Les Machines et la Main-d'œuvre agricole et leurs rapports avec les constructions rurales. In: GIELE J., PEPEMANS L., GRAFTIAU F., MAUKELS G., BOUCKAERT G., CASSIERS H., PUISSANT A., CRETEN V., HUART C. & VAES H., *Reconstruction rurale. Cinq leçons d'embellissement de la vie rurale données pendant les travaux du jury de perfectionnement*, [s.l.], Commission Nationale pour l'Embellissement de la Vie Rurale - Fédération des Sociétés d'Architectes de Belgique, 31-40.

BRUTSAERT H. 1923: Zedelijke heropleving van Vlaanderen. In: BRUTSAERT H., BOEREBOOM L. & VERWILGHEN R., *Nieuw-Vlaanderen (Verhandelingen van de Algemeene Katholieke Vlaamsche Hoogeschooluitbreiding 214-215)*, Antwerpen, 5-28.

CALLEWAERTS A. 1919: Notes d'architecture rurale. In: *L'Emulation*, 41, 102-107.

CARNEL S. 2002: *La reconstruction des régions dévastées après la première guerre mondiale : le cas de Neuve-Église*, Brussel, Algemeen Rijksarchief.

CARNEL S. 2008: La reconstruction agricole dans les régions dévastées. In: *Mémoires de la société d'histoire de Comines-Warneton et de la région*, 38.

CELIS J. 1985 : De wederopbouw tussen inhoud en vorm. In: Smets M. (red.), *Resurgam. De Belgische wederopbouw na 1914*, Brussel, tentoonstellingscatalogus, 131-152.

- CLOQUET L. 1901: *Traité d'architecture*, Parijs, Béranger, 4 dln.
- CLOQUET L. 1907: *Les Maisons anciennes en Belgique*, Gent, Van Doosselaere, 107 pp.
- CLOQUET L. 1908: Architecture west-flamande ancienne et moderne. In: *Revue de l'Art Chrétien* 51,6, 380-389.
- CLOQUET L. 1908-1909 : Les formes architecturales. In: *Bulletin des Métiers d'Art*, 8, 6, 187-190. CLOQUET L. 1919: *L'Architecture traditionnelle et les styles régionaux. Illustré de 30 gravures – pour servir au relèvement des ruines de notre pays*, Brugge - Parijs - Luik, Declée De Brouwer & Cie - Librairie Polytechnique Ch. Béranger.
- COLEBRANTS K. 2015: *De rechtbank van oorlogsschade te Ieper in de beginfase: 1919-1920*, Masterproef van de opleiding 'Master in de rechten', Universiteit Gent.
- CORNILLY J. 2007: Een streekeigen hoeve. In: *In de steigers*, 14, 3: 78-86.
- CORNILLY J. 2009: Gevraagd: architecten. Kiezen tussen alternatieven. In: CORNILLY J., DE CAIGNY S., DENDOOVEN D., VANDEWALLE C. VANDERMARLIERE K. & WUYTS E. (red.), *Bouwen aan wederopbouw 1914/2050. Architectuur in de Westhoek*, [s.l.], Erfgoedcel CO7 - VAI - Cva - Provincie West-Vlaanderen, 117-141.
- CORNILLY J. 2016: *Architect en ambtenaar. De West-Vlaamse provinciaal architecten en de 19e-eeuwse architectuurpraktijk*, Leuven, Universitaire Pers.
- COOMANS T. 2009: Architect Jos Viérin (1872*1947). In: CORNILLY J., COOMANS TH. & DAUWENS L. 2009: Themanummer Jos Viérin. In: *In de Steigers*, 16, 4, 87-96.
- CORNILLY J. & VANDEWALLE C. 2009: Onzichtbare pleitbezorgers. Tussen bewoners en hogere overheden. In: CORNILLY J., DE CAIGNY S., DENDOOVEN D., VANDEWALLE C. VANDERMARLIERE K. & WUYTS E. (red.), *Bouwen aan wederopbouw 1914/2050. Architectuur in de Westhoek*, [s.l.], Erfgoedcel CO7 - VAI - Cva - Provincie West-Vlaanderen, 51-73.
- DAWYNDDT A. 1981: Vluchtelingen uit de frontstreek tijdens W.O. I te Veurne. In: *Bachten de Kupe*, 23, 2, 40-45.
- DE BUSSCHER J.-M. 1983: *L'Architecture de dommages de guerre: aspects de la reconstruction des régions dévastées de la première guerre mondiale*, Brussel.
- DE CAIGNY S. 2009: Tussen filantropie en macht. In de bres voor de belangen van de achterban. In: CORNILLY J., DE CAIGNY S., DENDOOVEN D., VANDEWALLE C. VANDERMARLIERE K. & WUYTS E. (red.), *Bouwen aan wederopbouw 1914/2050. Architectuur in de Westhoek*, [s.l.], Erfgoedcel CO7 - VAI - Cva - Provincie West-Vlaanderen, 149-170.
- DE CAIGNY S. 2010: *Bouwen aan een nieuwe thuis: wooncultuur in Vlaanderen tijdens het interbellum*, Leuven, Universitaire Pers.
- DE CAIGNY S. 2012: Het Moderne Dorp op de Wereldtentoonstelling van Gent. Ideeën over een landelijke architectuur tijdens het interbellum. In: *Faro Tijdschrift voor cultureel erfgoed*, 5, 4, 30-32.
- DE GRAEVE A.G. s.d.: *Une visite à l'Yser*, Brussel.

- DEGRAEVE M. 2011: *Camille Van Elslande op alle fronten. Modern architecturaal denken in een traditionele context*, Gent, Universiteit Gent, masterproef Kunstwetenschappen.
- DEMASURE B. 2014: *Boter bij de vis. Landbouw en voeding tijdens de Eerste Wereldoorlog*, Leuven, Davidsfonds.
- DENDOOVEN D. 2006: Vechten op twee fronten, in: CHIELENS P., DENDOOVEN D. & DECOODT H., *De laatste getuige. Het oorlogslandschap van de Westhoek*, Tielt, 21-24.
- DENDOOVEN D. 2009, Het terrein effenen. Aanleg, infrastructuur en landbeheer. In: BAERT K., BERTELS I. & CORNILLY J., *Bouwen aan de Wederopbouw 1914/2050. Architectuur in de Westhoek*, Ieper, 81-106.
- DE VUYST P. & TIBBAUT E. (red.) 1913: *Le village moderne. Evolution agricole. Esthétique rurale. Fermes. Edifices. Pavillons. Jardins. La famille rurale. Bibliographie*, Brussel, Goemare.
- DE WOUTERS DE BOUCHOUT J. & GEVAERT E. 1918: *Kenmerkende onderdelen van landelijke gebouwen in België. Een bundel nota's en platen door de Redactie van het Bulletin des Métiers d'Art samengesteld en in het licht gegeven tot opleiding der ambachtlieden in de bouwbedrijven*, Brussel.
- DUTRY A. 1915: *De kunst op het platteland. Schets eener landelijke schoonheidsleer*, Gent, A. De Scheemaecker, 45 pp.
- DUTRY A. 1916: *Quelques questions d'esthétique rurale posées au premier congrès pour l'embellissement de la vie rurale*, Gent, A. De Scheemaecker.
- GERARD E. 2017: *De schaduw van het interbellum. België van euforie tot crisis*, Tielt, Lannoo, 310 pp.
- GIELE J. 1918 : Hygiène des Constructions rurales. In: GIELE J., PEPEMANS L., GRAFTIAU F., MAUKELS G., BOUCKAERT G., CASSIERS H., PUISSANT A., CRETEN V., HUART C. & VAES H., *Reconstruction rurale. Cinq leçons d'embellissement de la vie rurale données pendant les travaux du jury de perfectionnement*, [s.l.], Commission Nationale pour l'Embellissement de la Vie Rurale - Fédération des Sociétés d'Architectes de Belgique, 23-29.
- GIELE J. & VAN DEN ABBEELE W. 1915: *Bouwen en Heropbouwen van Huis en Stal*, Leuven.
- GIELE J., PEPEMANS L., GRAFTIAU F., MAUKELS G., BOUCKAERT G., CASSIERS H., PUISSANT A., CRETEN V., HUART C. & VAES H. 1916 : *Reconstruction rurale. Rapport Général*, [s.l.], Commission Nationale pour l'Embellissement de la Vie Rurale - Fédération des Sociétés d'Architectes de Belgique, 35 pp.
- GILOT M. 1921: *Onze werking in verwoest Vlaanderen. Beknopt overzicht der werkzaamheden van onze Dienst voor herstel van Westvlaanderen*, Belgische Boerenbond, Roeselare.
- GRAS L. 1921: Un Manuel de Génie rural - Manuel de données pratiques relatives à la construction des fermes. In: *La Cité - Architecture Urbanisme Art public. Revue mensuelle*, 11, 8, 181-187
- HANS A. 1920-1921: *Het bloedig IJzerland*, Brussel, J. Hoste.
- HEINS A. 1905 : *Au pays des dunes. Excursions pittoresques aux anciennes granges monumentales de la Flandre Maritime. Abbayes des Dunes et de Ter Doest (XIIIe siècle)*, Gent.

HEINS A. & DUTRY A. 1915: *Maisons rurales du type traditionnel flamand. Recueil des planches*, Gent, A. Heins.

HEINS A. & DUTRY A. 1916: *Landelijke woningen naar traditioneele Vlaamsche type*, Gent, A. Heins.

HOUBEN C. 2017 : *De wederopbouw van hoeves in de Westhoek na de Eerste Wereldoorlog. Een onderzoek naar de wederopbouwactiviteiten door de Dienst der Verwoeste Gewesten in Kemmel en Esen*, Leuven, K.U.Leuven, masterproef geschiedenis.

LAGASSE DE LOCHT CH. & SAINTENOY P. 1914: La reconstruction des villes et villages détruits par la guerre de 1914. Rapport sur les devoirs administratifs incombant aux Pouvoirs publics. In: *Bulletin de la Commission Royale des Arts et Archéologie*, 53, 253-264.

http://www.crmsf.be/sites/default/files/book/BCRAA_1914.pdf

LAGASSE DE LOCHT CH. 1919: La Commission royale des monuments et des sites pendant la guerre. In: *Bulletin de la Commission Royale des Arts et Archéologie*, 58, 274-297.

http://www.crmsf.be/sites/default/files/book/BCRAA_1919.pdf

LÉONARD E. 1916: *Land en dorp. Aanteekeningen en wenken ter overweging bij het bouwen en heropbouwen op het land*, Antwerpen, Land- en Tuinbouwcomiteit der provincie Antwerpen.

LEONARD E. 1928: *Bouwen in het dorp en op het land*, Antwerpen, De Sikkel.

LEPLAE E. 1920 : *La restauration agricole des régions dévastées*. Brussel, Van Buggenhoudt.

LIDDLE P.H. 1997: *Passchendaele in perspective: the third battle of Ypres*, London.

LONCKE L. 2017: *De invloed van de architect in het proces van de wederopbouw van hoeves in de Westhoek na de Eerste Wereldoorlog*, Leuven, K.U.Leuven, oefening2e bachelor Geschiedenis.

MAERTENS F. 1935: De Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen en de heropbouw in de gewesten door de oorlog 1914-1918 verwoest. In: *Bulletin de la Commission Royale d'Art et d'Archéologie*, 441-451.

http://www.crmsf.be/sites/default/files/book/BCRAA_1935-juillet-decembre.pdf

MAES J. 1985 : Théo Raison. In: Smets M. (red.), *Resurgam. De Belgische wederopbouw na 1914*, Brussel, tentoonstellingscatalogus, 227.

MEGANCK L. 2013 : Patriotism, Genius Loci, Authentic Buildings and Imitation Farmsteads. Regionalism in Interwar Belgium. In: MEGANCK L., VAN SANTVOORT L. & DE MAEYER J. (eds.), *Regionalism and Modernity. Architecture in Western Europe 1914-1940*, Leuven, Leuven University Press, Kadoc-Artes 14, 73-93.

MOENAERT R. 1921 : Des Méthodes de reconstruction. In: *L'Emulation, organe de la société centrale d'architecture de Belgique*, 5.

NEUMANN C. 1986: De Dienst der Verwoeste Gewesten en zijn historisch kader. In: NEUMANN C., NOTEBAERT A. & VANDEN EYNDE W. (red.), *Inventaris van het archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, Brussel, Rijksarchief, 35-55.

NOTEBAERT A., NEUMANN C. & VANDENEYNDE W. 1986: 1914-1918. *Verwoeste Gewesten. Inventaris van het archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, Brussel, Algemeen Rijksarchief.

NOTTEBOOM B. 2009: *Ouvrons les yeux! Stedenbouw en beeldvorming van het landschap in België 1890-1940*, Gent, Universiteit Gent, doctoraatsverhandeling.

PIRET R. 1916: Dispositions et dimensions générales des Etables, des Ecuries, des Porcheries et de leurs principales dépendances. In: GIELE J., PEPEMANS L., GRAFTIAU F., MAUKELS G., BOUCKAERT G., CASSIERS H., PUISSANT A., CRETEN V., HUART C. & VAES H., *Reconstruction rurale. Cinq leçons d'embellissement de la vie rurale données pendant les travaux du jury de perfectionnement*, [s.l.], Commission Nationale pour l'Embellissement de la Vie Rurale - Fédération des Sociétés d'Architectes de Belgique, [49-52].

RONSE A. & RAISON T. 1918: *Fermes-types et constructions rurales en West-Flandre*, Brugge, Charles Beyaert, 2 dln.

RONSE A. & RAISON T. 1918b: *Landelijke bouwingen - algemene raadgevingen - Ontwerp tot het opbouwen van eene Kleine Hofstede - Mekanische toepassingen*, Brugge (kortere samenvatting in het Nederlands Ronse & Raison 1918).

SCHMITZ D. & LIEFOOGHE M. 2008 : *Studie : Omgaan met de wederopbouwarchitectuur in de Frontstreek van '14-'18. Ieper en Heuvelland*, Gent.

SMETS M. 1972: *Huib Hoste, voorvechter van een vernieuwde architectuur*, Brussel, Nationale Confederatie van het Bouwbedrijf.

SMETS M. 1985: *Resurgam. De Belgische wederopbouw na 1914*, Brussel, Gemeentekrediet.

S.N. 1919a: Inlichtingen nopens den Vervoerdienst van het Ministerie van Binnenlandsche Zaken in Vlaanderen. In: *Beknopte bekendmaking nopens den Dienst der Verwoeste Gewesten*, jg. 1, 1ste bundel (augustus), 28-29.

S.N. 1919b: Programma van het ontwerp tot het bouwen van blijvende woningen, in 1920 in de verwoeste streek op te trekken. In: *Beknopte bekendmaking nopens den Dienst der Verwoeste Gewesten*, jg. 1, 3de bundel (oktober), 115-119.

S.N. 1919c: Opbouw van goedkoope woningen te Roeselare, In: *Beknopte bekendmaking nopens den Dienst der Verwoeste Gewesten*, jg. 1, 4de bundel (november) 230-235

S.N. 1919d: Volledige lijst der reeds aangenomen vennootschappen voor geteisterden. In: *Beknopte bekendmaking nopens den Dienst der Verwoeste Gewesten*, jg. 1, 5de bundel (december), 273-277.

S.N. 1919e: Het Decauvillenet dat de Vervoerdienst der Verwoeste Gewesten (E.T.R.D.) in de vroegere bezettingslijn van het Belgisch leger uitbaat. In: *Beknopte bekendmaking nopens den Dienst der Verwoeste Gewesten*, jg. 1, 5de bundel (december), 289 (kaart).

S.N. 1919f: De Belgische Boerenbond in West-Vlaanderen. In: *Beknopte bekendmaking nopens den Dienst der Verwoeste Gewesten*, 1ste jg., 3de bundel (oktober), 131-136.

S.N. 1919g: Inlichtingen nopens de Gemeentemagazijnen, *Beknopte Bekendmaking nopens den Dienst der Verwoeste Gewesten*, jg. 1, 3de bundel (oktober), 153-155.

S.N. 1920a: *Handboek van den Dienst der Verwoeste Gewesten*, Brussel.

S.N. 1920b: Nota nopens den heropbouw. In: *Beknopte bekendmaking nopens den Dienst der Verwoeste Gewesten*, jr. 2, februari, 83-85.

S.N. 1920c: Heropbouw der door den oorlog beschadigde of vernielde gebouwen van bijzonderen. In: *Beknopte bekendmaking nopens den Dienst der Verwoeste Gewesten*, jg. 2, 2de bundel (februari), 86-100.

S.N. 1920d: Nota nopens de te volgen methode om de gelijke waarde tusschen de vernielde woningen en deze die de staat zich verbindt op te bouwen te bepalen. In: *Beknopte bekendmaking nopens den Dienst der Verwoeste Gewesten*, jg. 2, 5de bundel (mei), 356-361.

S.N. 1920e: Mededeling gedaan door den heer Minister van Binnenlandsche Zaken nopens den toestand der vergoeding voor oorlogsschade en het herstel der Verwoeste Gewesten aan de vereenigde Commissies voor oorlogsschade en der Verwoeste Gewesten van den Senaat en der Kamer van Volksvertegenwoordigers (21 september 1920). In: *Beknopte bekendmaking nopens den Dienst der Verwoeste Gewesten*, jg. 2, 9de bundel (oktober), 622-632.

S.N. 1920f: Bestuur van den Bouwdienst – Standaarddeuren en vensters (1). In: *Beknopte bekendmaking nopens den Dienst der Verwoeste Gewesten*, jg. 2, 6de bundel (juni), 441-445.

S.N. 1920g: Bestuur van den Bouwdienst – Standaarddeuren en vensters (1). In: *Beknopte bekendmaking nopens den Dienst der Verwoeste Gewesten*, jg. 2, 8ste bundel, 531-533.

S.N. 1920h: De Belgische Boerenbond in West-Vlaanderen. Heropbouw van landelijke woningen door den Belgischen Boerenbond. In: *Beknopte bekendmaking nopens den Dienst der Verwoeste Gewesten*, 2de jg., 4de bundel (april), 277-278.

S.N. 1920i: Baksteenen en pannen. In: *Beknopte Bekendmaking nopens den Dienst der Verwoeste Gewesten*, jg. 2, 2de bundel (februari), 101-102.

S.N. 1920j: Inlichtingen nopens de Gemeentemagazijnen. In: *Beknopte Bekendmaking nopens den Dienst der Verwoeste Gewesten*, jg. 2, 2de bundel (februari), 103-106 (kaart van provincie West-Vlaanderen met magazijnen).

S.N. 1922: Données pratiques relatives à la construction des fermes. In: *La Cité - Architecture Urbanisme Art public – Numéro spécial consacré à la construction des bâtiments des fermes*, volume 3, nr. 1 (januari).

STREUVELS S. 1913: *De landsche woning in Vlaanderen*, Amsterdam, L.J. Veen.

STREUVELS S. 1923: *Land en Leven in Vlaanderen*, Amsterdam, L.J. Veen.

STYNEN H. 1985: De rol van de instellingen. De Koninklijke commissie voor monumenten en landschappen, de Vereniging van de Belgische steden en gemeenten en de wederopbouw van België. In: Smets M. (red.), *Resurgam. De Belgische wederopbouw na 1914*, Brussel, tentoonstellingscatalogus, 99-127.

STYNEN H. 1998: *De onvoltooid verleden tijd: een geschiedenis van de monumenten- en landschapszorg in België, 1835-1940*, Brussel, Stichting Vlaams Erfgoed, 418 pp.

VANDEKERCKHOVE J. 1999: *Dr. Henri Brutsaert 1868-1938*, [s.l.] uitgegeven in eigen beheer.

VANDEVELDE H. 1917: *Het heropbouwen van hoeven. Voordracht gehouden tijdens de rondreizende tentoonstellingen, ingericht in 1916 door het technisch bureel voor hoevenbouw van het land- en tuinbouwcomiteit der prov. Antwerpen*, Antwerpen.

VAN HAUTE K. 2009: *Jos Léonard en de ontstaansgeschiedenis van het grafisch ontwerp in België (1918-1936)*, Leuven, Katholieke Universiteit, doctoraatsverhandeling.

VAN IMPE E. & ANSEEUW A. 2010: *Het Gekwetste Gewest - Archieven van de wederopbouwarchitectuur in de Westhoek*. In: *Bibliotheek- & archiefgids*, 86, 1, 2-8.

VANNESTE P. 2015: *Wederopbouw van dorpskerken tussen Diksmuide en Nieuwpoort. Oorlogstrauma en kunsthistorische erfenis*, Monumenten & Landschappen, 34, 5, 18-41.

VAN ISACKER K. 1983: *Mijn land in de kering, 1830-1980. Deel 2. De enge ruimte, 1914-1980*, Antwerpen - Amsterdam, Uitgeverij De Nederlandse Boekhandel.

VAN LOO A. (red.) 2003 – *Repertorium van de architectuur in België van 1830 tot heden*, Antwerpen, Mercatorfonds.

VAN MOLLE L. 1990: *Ieder voor allen. De Belgische Boerenbond*, Leuven, University Press.

VAN SANTVOORT L. 2008: 'Back to nature'. From cottage to farmstead', in: Van Santvoort L., De Maeyer J. en Verschaffel T. (red.), *Sources of regionalism in the nineteenth century. Architecture, art and literature*, Leuven, Kadoc-Artes, 9, 100-121.

VAN WALLEGHEM A. 2014: *Oorlogsdagboeken 1914-1918. Nederlandse hertaling van het integrale manuscript door Willy Spillebeen*, Tielt, Lannoo, 693 pp.

VERWILGHEN R. 1923a: *De verrijzenis van verwoest Vlaanderen*. In: BRUTSAERT H., BOEREBOOM L. & VERWILGHEN R., *Nieuw-Vlaanderen (Verhandelingen van de Algemeene Katholieke Vlaamsche Hoogeschooluitbreiding 214-215)*, Antwerpen, 59-90.

VERWILGHEN R. 1923b: *Compte rendu de la visite des régions dévastées le 7 septembre 1922, Xe Congrès International des Architectes*, Brussel.

VIÉRIN J. 1921: *Over de landelijke bewoning aan de Vlaamsche kust. Kenteekens der Bouwwijze van de Streek*, Brussel, Vromant.

WACKENIER W. 2006: *Alveringem in de Grote Oorlog*, Brugge, De Klaproos.

WILLAERT M. 1930: *Geschiedkundig overzicht van het verbond der samenwerkende vennootschappen voor oorlogsschade*, Brussel.

ZAMPA F. 2003, *Dienst der Verwoeste Gewesten (DVG)*. In: VAN LOO A. (red.), *Repertorium van de architectuur in België - van 1830 tot heden*, Gent, 282-283.